GERGELY GERGELY

TOLNAI LAJOS IRODALMI NÉZETEI KRITIKAI MUNKÁSSÁGA ALAPJÁN

Tolnai Lajos munkássága rendkívül gazdag és igen széleskörű, az irodalomnak csaknem minden ágát felöleli. Írt balladákat, elbeszéléseket, rajzokat, regényeket, tanulmányokat és tankönyveket; szerkesztett folyóiratokat, vezetett irodalmi társaságot és regényeket, életrajzot stb. fordított magyarra. Kétségtelen azonban, hogy munkásságának legfontosabb területe a regényírás s e mellett »beszélyei« a legjelentősebbek, azért bármely oldalról közelítünk is Tolnaihoz, mindig az idevezető szálakat kell bogoznunk. Nem öncélú tehát kritikai munkásságával való foglalkozásunk sem, ezen az úton is a regényíróhoz vezető szálakat keressük. Ebből kifolyólag e tárgyalásnál nem lépünk fel a teljesség igényével. Nem foglalkozunk részletesen tanulmányainak elemző módszerével, megállapításainak értékelésével, modorának, hangjának csipkelődő, maró kíméletlenségével stb., — ez külön tanulmány tárgya — csak annyiban érintjük ezeket, amennyiben írói magatartásának elvi oldalára vetnek fényt. Vizsgálódásunkat csak eszköznek tartjuk arra, hogy szépirodalmi műveit jobban megérthessük. Irodalmi tanulmányaiból afféle ars poetikát szeretnénk levonni, amelynek alapján közelebb férkőzhetnénk az íróhoz s mélyebben bepillanthatnánk alkotóműhelyébe. Azt kutatjuk, hogy milyen eszmék vezetik, kiket és miért tart mintaképeinek, milyen fogásokkal él alkotás közben, milyen a munkamódszere stb. Ez a vizsgálódás előtanulmány kíván lenni egy nagyobb Tolnai dolgozathoz.

Tolnai irodalmi nézetei azonban más szempontból is rendkívül fontosak. Tudvalévő, hogy a 60-as évek második felében s főleg a 80-as években ő az irodalmi ellenzéknek vélt vezére. Politikai és irodalmi elvei tehát igen jelentősek, annál is inkább, mert olyan ellenzéki orgánumok voltak a kezében, mint pl. 1887 első felében az *Irodalom*, amelyet ő szerkesztett, munkatársait maga válogatta meg, amelynek irányítása az ő kezében volt. Irodalmi harcainak fő területét ez a lap jelentette s minden fontosabb elvi megállapítását már itt és ekkor megtaláljuk. E kérdéseket azonban szintén csak Tolnai szemszögéből érintjük, s nem a teljesség szempontjából. Így csak annyi kitekintést nyújtunk a kortársi ellenzék munkájára, amennyit maga Tolnai ad erről.

Olyan jellegű megállapításokra törekszünk, amelyekből egyrészt Tolnai irodalompolitikai nézetei tükröződnek — ebben külön helyet foglal el az a harc, amelyet az Arany—Gyulai-iskola ellen és Petőfiért folytatott — másrészt olyanokra, amelyek esztétikai elveire vetnek fényt. E szempontok nemcsak vizsgálódásunk irányát adják meg, hanem egyben megszabják a dolgozat felépítését is.

I. Irodalompolitikai kérdések

1. *A politikai- és az irodalmi élet a 40-es évektől a század végéig*

Tolnai kritikusi tevékenységének túlnyomó többsége a 80-as 90-es évekre esik. Ez irányú munkásságának határköveiül az 1878-ban megjelent Tompa tanulmányát és az 1898-ban cikksorozatban napvilágot látott Petőfi tanulmányát tekinthetjük.[1]

E két évtizedből visszatekintve fejti ki nézeteit az előbbi korokról is, s ezt vizsgálódásainál mindig tekintetbe kell vennünk.

Tolnai tanulmányainak száma meghaladja a negyvenet s azok néhány hasábtól 60—70 lapig is terjednek. Nagy kár, hogy az egy Tompa tanulmányt kivéve, — amely doktori disszertációja volt — nem jelentek meg külön kötetben, a különböző ellenzéki lapok hasábjain,[2] valamennyi folytatásokban került a közönség elé. Van olyan is (Vörösmarty), amelyet 25

[1] Az 1899-ben folytatásokban megjelent Vörösmarty tanulmányának alapjai már közbeeső tanulmányaiban megtalálhatók. (A tanulmányok jegyzékét lásd a dolgozat végén.)

[2] Az *Irodalom* megszűnése után a *Magyar Szemle* s a 90-es években zömmel a *Képes Családi Lapok* adnak helyet Tolnai írásainak. Az utóbbi lapnak főmunkatársa, majd 1891-től kezdve szerkesztője volt.

részletben, egy egész éven át közöltek folytatásokban, sokszor nagy időközökben s a legtöbbször nem is kerek egészeket adva, úgy hogy hatásuk nem volt akkora, mint egyébként lehetett volna. Különben egy-egy témára többször is visszatér s így gyakran önismétlésekbe is keveredik. Ez részben összefügg a kor irodalmi és főleg hírlapirodalmi viszonyaival, amely az ilyen irányú munkákat háttérbe szorította, s amelyről az irodalom nevében többször elítélőleg nyilatkozik.

Egész kritikai munkásságán egyetlen soha meg nem szűnő motívum vonul végig: a Gyulai—Arany elleni harc. Nincs talán egyetlen tanulmánya sem, amelyikben Arany vagy Gyulai neve valamilyen — rendszerint elmarasztaló — formában elő ne kerülne. Mi lehet ennek az engesztelhetetlen gyűlöletnek az oka s miért éppen ez időben csapnak e lángok a legmagasabbra? Ezekre a kérdésekre határozottan, egyértelműen, elvi szilárdsággal maga Tolnai ad feleletet.

A szálak messzire nyúlnak vissza. Ezekre maga Tolnai utal különböző írásaiban, így tanulmányaiban is, meg *A sötét világ* c. önéletrajz-szerű regényében.

Az 1849-től a századfordulóig tartó irodalmi korszak tanulmányozásánál már szinte szokássá vált évtizedenként vizsgálni az eseményeket. Így teszi ezt néhány dolgozat[3] s maga Tolnai is, aki külön tanulmányokat írt a hatvanas- és a hetvenes évek irodalmáról, de minduntalan visszanyúl az 50-es, sőt előbbi évek történetéhez is, jelezve, hogy valami olyan összefüggő jelenségsorozatról van szó, amely még az ötvenes évek előtt indult meg s Tolnai kritikusi tevékenységének idején — a 80—90-es években tetőződik.

Az ötvenes évek előtti állapotokra vonatkozó nézeteit Tolnai jórészt a *Tompa Mihály költészete* c. értekezésében fejti ki. Ebben Tompa fejlődését a konkrét politikai, társadalmi viszonyok között figyeli. Ezekről így ír:

»Mi volt a mi politikai életünk? Egy kiváltságos osztály szomorú henyélése, vagy erőtlen, iránytalan tévedése. Mi volt a mi társadalmi életünk? Fent: Páris utánzása, lent: Bécs majmolása. És irodalmunk mi volt a negyvenes évekig . . .? Tapogatódzás, néha jobb irányban meginduló küzdelem, a classicisták és romantikusok harca. Sokszor bábeli zűrzavar, melyben az ép beszéd is eredménytelenül hangzott el. Azok, akik valódi jelesek és nagyok voltak, akiket az ifjúság bátran követhetett volna: a zajban, füstben, ködben csak akkor látszottak meg, mikor a nemzet már koporsóik mellé gyülekezék.«

Ez az idézet mutatja, hogy Tolnai gyökerénél ragadja meg a kérdést s a bajok forrásának — helyesen — a »kiváltságolt osztály« »henyélését«, a feudális társadalom szerkezetét tartja. Egy kis ugrással az irodalom helyzetét is ebből vezeti le s figyelemre méltó, hogy »valódi jelesek és nagyok«-ról beszél. Ebből kitetszik, hogy már a 40-es évek előtti irodalmi életben látott valóságos értékeket és csak hatalmi szóval csináltakat. Sajnálatos, hogy nem konkretizálja megállapítását, mert sok érdekes következtetésre adott volna alkalmat. Így most nem foglalkozhatunk azzal a kérdéssel, hogy mennyi ez állításában a való, s mennyi a visszavetítés a későbbi időkből. Még két pontra kell figyelnünk ez idézettel kapcsolatban. Az egyik az, hogy az ifjúságot a »jelesek« útján, a »valódi nagyok« útján kívánja vezettetni, hogy a »jövő« számára az igaz, a helyes útat tartja fontosnak. A második pedig: ez a társadalom nem becsüli meg értékeit.

A haladó erők küzdelmét, Kossuth és Petőfi szerepét a 40-es években Tolnai döntő jelentőségűnek tartja. Hogy mit jelent számára Kossuth és Petőfi, arra nézve álljon itt a következő idézet:

»E kor a magyar költészetben (Petőfi fellépése, G. G.) — épen az, ami a Kossuthé a politikában. A leláncolt nép itt, . . . a bilincsekben vergődő nyelv ott. Egy eget-földet rázó hang, egy szívet gyógyító édes sikoly: s két lángész ült diadalünnepet. Ez a nyelvét, az az ősi alkotmányét.« (Tompa M.)

A lelkesedésnek ez az őszinte hangja felfedi Tolnainak 48-hoz való viszonyát is, amelyre Petőfivel kapcsolatban még ki fogunk térni. A Kossuth-hoz való kapcsolatára érdekes megjegyeznünk, hogy Arany László, aki Gyulai mellett szerkeszti a *Budapesti Szemlét*, mielőtt közölné a Tompa tanulmányt, azt írja Tolnainak, hogy »a Kossuthra vonatkozó dicsőítés egy részét« törölte, »ezeket a részeket Gyulai is ki kívánja hagyni.«

Tolnai 48-at mindig számonkéri az íróktól. Ő maga — mint *A sötét világban* írja — mint 11 éves gyermek, látott valamit a horvátok elleni harcból s már akkor azt tapasztalja, hogy vannak, akik még ebből is csak a saját hasznukat nézik s a »zsákmány« a fontos számukra, s vannak akik meggyőződésből, hazájukért fognak fegyvert vagy villanyelet, mint az ő apja, aki szikrázó haraggal utasítja el magától a »szerzésnek« még a lehetőségét is. Ez a kép mélyen bevésődik a fiatal Tolnai emlékébe, hogy majdan számtalan formában vetítődjék ki írásaiban.

Gyulai Pálnak, mint költőnek azt veti a szemére, hogy 49-ben »mikor a nemzet jobbjai börtönben, bujdosásban szenvednek, egy ifjú költő, kinek a nemzet sebeit legmélyebben

[3] Bikácsi László a 60-as, Moldvai Klára a 70-es, Kokas Endre a 80-as évek irodalmi életét vizsgálják.

kellene éreznie«, nem érez ilyen mélyen, hangja erőltetettnek tűnik, nem zokog ki belőle a fájdalom, a bukást nem érezzük a költő saját fájdalmának. 48-cal kapcsolatban feltétlen és teljes odaadást kíván.

A szabadságharc bukása utáni időkben, az 50-es években Tolnai szeme az ellenséget nézi. »A főváros nyomott, sötét világa, mely ... tele volt kémekkel, német szóval, katonával, cilinderkalappal, frakkal, kalucsnival és esernyővel« — írja *A sötét világban* s Tompával szólva így csattan fel: »elmossuk itt e nyomorult jövevényeket, hogy még csak a nevük sem marad meg itt a mi földünkön!« Csak úgy izzanak e sorok az idegen, az elnyomó hatalom elleni gyűlölettől s ez a hang a regényíró hangja s e sorok egyenesen belekívánkoznak regényeibe, ahol nem egy helyen meg is találhatók. S hogy ujjong tovább, amikor Ausztria vereségének híréről ír, s egy kissé szabadabb magyar lélegzésről.

»A hatalmas kevély osztrák monarchiára mélyen megalázó napok szakadtak. Lombardia, majd Velence, s vele annyi egymás után veszett el ...« (*Tompa M.*) »A politika kezdett felszabadulni béklyóiból, az olaszországi vereségek az osztrák gőgöt csuful arcul verték. Az összmonarchia büszke eszméje kezdett szilánkokba szakadni.« »Nagyszerű lázas ünnepélyeket ültünk, az egész ország egyszerre csak felébredt halálos álmából, eldobtuk az idegen rongyokat, saját ősi ruhánkba öltöztünk.« (*A sötét világ.* 1894.)

Ebből, az elnyomó hatalom elleni gyűlölet szemszögéből méltatja Tompa költészetét is s legnagyobbra az önkényuralom alatt írt verseit értékeli: »Megénekelte a zsarnokot, ki hatalma tetőpontján kővé vált ... a kóbor arabot, ki titkon súgva beszél falun, városon ... a megszületett szabadítóról«, reményt és hitet ébresztve.

Ennek ellenére távol van attól, hogy akár a politikát, akár a költészetet illetően illúziókba ringatná magát. Visszatekintve megvetéssel szól a »dölyfös mindenható, miniszterekről«, akik »kéz után nyultak, mely őket valami tisztásra vezethetné. Ez a tisztás: a szegény, leigázott, agyonhajszolt, kiélt — azután számba se vett Magyarország volt.« »Izetlen cirógatásnak« nevezi az uralkodó hatalom e tetteit. Ezekből nyilvánvalóan kitetszik a kiegyezés szellemének mély megvetése. Majd az előbbi gondolatmenetét folytatva így ír: »De a szabadszótól távol állottunk még. Politikusaink rébuszokban beszéltek ... E kóros állapot nagymértékben elragadt költőinkre is. S megszületett az allegória özönvíz«. (*Tompa M.*) Társadalmi gyökerei miatt lelkesedik Tompa több verseiért, de nem azért mert allegóriák, hanem mert mindenki érzi valódi tartalmukat, s mert művésziek. De abban a pillanatban feleslegesnek és károsnak tartja az allegóriát, amikor a történeti helyzet már nem teszi indokolttá a burkolt beszédet. Ekkor felvett magatartásnak, nem őszinte megnyilatkozásnak, hatásvadászatnak tartja.

Nem esik azonban abba a hibába, mint kortársai általában, hogy Tompát jól sikerült allegóriáiért túlbecsülné. Elismeri értékeit, de nem állítja Petőfivel és Arannyal egysorba. Már tanulmánya elején megjegyzi, hogy meglehetősen ellentétes álláspontot foglal el az eddigi felfogásokkal szemben s bebizonyítani igyekszik Tompa túlértékelését. Egy Jakab Ödönhöz írott 1878 januári levelében ezt mondja: »Nekem ugy tetszik, Tompát hazafias allegóriáiért felette túlbecsülték. Nézzen csak utána.« Ez azért fontos momentum, mert ellene mond annak a sokaknál meglévő hitnek, hogy Tolnai meggyőződése ellenére is mindig ellenkezőjét mondta annak, amit Gyulai állított. Itt nyilvánvaló, hogy régebbi tanulmányozás eredményeiről van szó s »sine ira et studio« meggyőződésről.

Egyébként nem híve a burkolt beszédnek, a nyílt, őszinte hangot tartja a költőhöz méltónak.

»Petőfiben a határozott, tiszta egyenes beszédet találta meg. (A magyar nép. G. G.) Kinek eszméi e nyomott ... korban a láncok, börtönök, kémek hazaárulók korában gyújtson, vezessen, világítson.« (*A sötét világ*)

Itt már azt is megmondja, hogy melyik Petőfire gondol: aki vezetni, gyújtani tud, *»a királyok, zsarnokok gyülölőjére«*, (kiemelés G. G.) a forradalmár Petőfire. Ezek után nem nehéz elképzelnünk, miként vélekedik a nem Petőfi útját járókról, a 48 alapjáról letértekről.

Arany és Petőfi tanulmányaiban rámutat arra, hogy az irodalmi Deák-pártnak rögtön a szabadságharc bukása után megvolt a központi alakja, Kemény Zsigmond, mint T. írja: »Zsigó báró személyében.[4] Kemény — Tolnai szerint — a forradalom megtagadásával és főúri összeköttetései révén fontos tényező lesz, a *Pesti Napló*val kezében pedig hatalom. Körülötte sereglenek Gyulai, Szász Károly, Salamon, hogy csak az ismertebb neveket említsük. Kemény a kossuthi és vele együtt a Petőfi-szellem megsemmisítésére törekszik, »gyülölte Petőfit« — mondja Tolnai. (*Petőfi a mi szemünkben.* 1898.),

Vörösmarty halála után pedig helyzetünk megszilárdítására olyan irodalmi nagyság után néztek, aki »nem bántotta az arisztokratákat« s aki valóban költő volt. Így fordult

[4] Törő Györgyi: »Tart a harc ... most eszmék küzdenek« (ITK. 1954. 146—159.) c. dolgozatából tudjuk, hogy a nép-nemzeti irány az elvi alapokat a forradalom ellen már 1847-ben igyekezett lerakni.

figyelmük Arany felé. A továbbiakban Tolnai e hivatalos irodalom orgánumának, a *Budapesti Szemlé*nek főfeladatát abban jelöli meg, hogy »mindent fölölelt, mi Petőfit elnyomja és Keményt, Aranyt fölemelje.«

Ez egyben megadja Tolnai magatartásának irányát is : mindent megtenni, ami Petőfit méltó helyére felemeli és minél inkább kisebbíteni Arany és a köréje sereglettek nagyságát. (Ezt a maga helyén külön tárgyaljuk.)

Míg az 50-es évek irodalmát Tolnai szerint a behódolás jellemezte, *a 60-as években az irodalmi fellendülés és az ellenzék kialakulása* volt a jelentős állomás. *A hatvanas évek irodalma* c. tanulmányában (1889.) írja : »A hatvanas évek új világot tártak fel társadalomban, politikában, tudományban, költészetben egyaránt. Más mint a 48 előtti és más, mint amit államférfiaink vártak és reméltek.« Az ifjúság európai színvonalra emelkedett.

A fiataloknak, akik még nem tömörültek tudatos ellenzékké, a Kammon-kávéház volt a találkozó helyük. Vezetőjük az igen képzett és tehetséges Zilahy Károly volt, körülötte Bajza Jenő, Dalmady Győző, Dömötör János, Komócsy József, Szabados János, Szász Béla, Tóth Kálmán és a már öregedő Lauka Gusztáv voltak, s néhány jeles színész, mint Szerdahelyi, Lendvai, E. Kovács és mások. Zilahy, Tolnai szavaival, a következőkben látja az irodalom további feladatát :

»Mit akarnak az örökös balladákkal? Megírja azokat a nép jobban és végetlenül szebben, mint az egész Arany-ármádia! Fogjanak valami nagyobbhoz! Puskin ha Anyegin nélkül, Lermontoff a Démon nélkül, Gogol a Revizor nélkül hal meg — nyomtalanul vész ki nemzete lelkéből. Tele van a levegő haszontalan műnépdalokkal, fokosos ódákkal, szűrös-románcokkal és émelygős lamartinizmussal : szakítsanak önök az enervált senkipállal.« (*Hatvanas évek irodalma.*)

Mindegy, hogy mennyi ebben a Zilahyé és mennyi a Tolnaié, az út határozott. Szakítani »senkipállal«, nyilvánvalóan az Arany—Gyulai iránnyal s »valami nagyobbhoz fogni«, az orosz írókéhoz hasonló módon beírni nevét »nemzete lelkébe«. Szép és nemes feladat s Tolnai igyekszik ezekhez mindvégig hű maradni.

Zilahy korán meghal s így Tolnai szerint jelentősebb eredményt elérni nem tudott, úgy hogy csak »apró csatározásnak« mondja az egész küzdelmet. Az ifjú írók egynémelyike, mint Dömötör, Komócsy, Szabados, Szász Béla Tolnai köré csoportosul. Ezek másokkal együtt többször összejönnek Tolnai lakásán, de ő nem bizonyul alkalmasnak a vezető szerepre. Nem is tör utána és különben is 1868-ban elhagyja Pestet s Erdélybe megy. Az akkori viszonyok között nem volt lehetséges ilyen távoleső s kisebb jelentőségű helyről az ellenzéket vezetni.

Az ifjúság így Zilahy halála után (1864.) vezér nélkül maradt s figyelme egyre inkább Jókai felé fordult. Jókai nem kereste a vezérséget, de jól esett neki e megtiszteltetés s Tolnai szerint jó érzékkel »megérezte azt az okos, gyakorlati rendszert, hogy emelkedni napi lappal lehet« s Jókainak mindig volt lapja, sokszor nem is egy.

A hatvanas évek legnagyobb politikai eseményével, a kiegyezéssel Tolnai nem sokat foglalkozik, egyenes folytatásaként fogja fel az 50-es években történt behódolásnak. Megjegyzi, hogy Kemény folytonosan közelebb került Deákhoz s vele együtt az egész irodalmi csoport, úgyhogy a kiegyezés »nyeregben találja őket«. Működésüket a lehető legártalmasabbnak tartja a magyar irodalomra és ádáz gyűlölettel harcol ellenük.

A hetvenes évek legfontosabb irodalmi eseményeinek a Petőfi Társaság megalakulását és Gyulaiéknak Jókai ellen folytatott harcát tartja. A Társaság jelentőségét abban látja, hogy a közönséggel elevenebb kapcsolatot tud fenntartani s néhány tehetséges írója is van. Rosszallja azonban, hogy Jókai mint elnök keveset törődik a Társasággal s a kiskaliberű Komócsy József alelnök nem tud életet vinni működésébe. A Társaság nagy érdemének tartja a Petőfi-kultusz ápolását, de szomorúan állapítja meg, hogy rövid idő multán ez a Társaság sem sokban különbözik a Deák-párt Kisfaludy Társaságától vagy éppen az Akadémiától. Ez azt mutatja, hogy Tolnai helyesen ismerte fel a helyzetet, hogy itt mindkét helyen érdekcsoportosulásról van szó. Maga — bár tagja a Petőfi Társaságnak — elég kíméletlenül ostorozza ennek hibáit. Ugyanakkor a Jókai ellen népszerűsített íróknak munkáit pl. Baksay Sándor elbeszéléseit, ízekre szedi s a fonák erőlködést kegyetlen gúnnyal ostorozza. »Gondolom — írja Baksayról — hólyagot jóakaró szájak jobban még soha fel nem fújtak.« (*A hetvenes évek irodalma.* 1890.)

A 80—90-es évek az a jelen, amelyre Tolnai munkásságának fő súlya esik. A fővárosba Marosvásárhelyről tért vissza, ahol 16 évet töltött. Ez önmagában is nagy idő, de különösen nagy a magyar viszonyok 1868—1884. közötti alakulásában. Erről megdöbbentő képet maga Tolnai fest, és *A sötét világ*ban mutat rá a végbement nagy változásokra. Amíg ő ott Erdélyben óriási botrányok között harcolt, csak írásokon keresztül érintkezett a fővárossal. Hogyan látja Tolnai a korabeli magyar viszonyokat, a XIX. sz. végét, amelyet mi ma az imperializmusra való átmenet szakaszának nevezünk? Ekkor már fakadoznak a valójában soha be

nem forrt régi sebek, s egyszerre éleződik ki valamennyi ellentét. Hogyan reagál ezekre Tolnai? Megmarad-e még Kossuth oldalán, 48 mellett, Petőfiért lelkesedve; zsarnoknak látja-e még a Habsburg-házat, küzd-e a megalkuvók, a behódolók ellen s hogyan vélekedik az ifjú irodalmi ellenzék harcáról?

E korbeli kritikusi működésének javarészét az *Irodalom*ban folytatta, melynek mutatványszáma 1886 decemberében jelent meg s egy félévi fennállás után, 1887 júniusában a 41. számmal szűnt meg.[5] Más írásai, korábbi- és későbbi időkből egyaránt sokat foglalkoznak ez évtizedek irodalmi életével. Nagyon figyelemre méltó, hogy a politikai és irodalmi viszonyok szoros egymásba kapcsolódását milyen tisztán látja Tolnai. »A magyar társadalmi élet oly magas fokon sohasem állt, mint ma« — írja az *Irodalom*ban — s megállapítja, hogy ennek jó hatással kell lennie irodalmi életünkre is. De csakhamar leleplezi e társadalom és irodalom igazi viszonyát. »Tisza Kálmán annyit adott a magyar költőre, mint egy fületlen gombra (Jókait kivéve), a magyar esztétikára semmit.« *(Kritikánk a multban és jelenben.)*[6] Csikyvel kapcsolatban pedig azt írja, hogy »újabb politikai korcséletünk szülötte, az ami Tisza Kálmán a politikában, nagy megalkuvó.« *(Nemzeti színház.)* Tisza csendőrszuronyra berendezett álparlamentális uralmának irodalmi kivetítődését e rövid mondattal jellemzi: »*Nálunk minden a kőnyomatos után megy.*« *(A Petőfi Társaság.* Aláhúzás G. G.)

Egy Nuricsán Timót néven aláírt állevélben írja, hogy »a hatalommal szemközt hova mennénk? ... Nekünk — bár doktorok vagyunk — *a betűre kell esküdnünk*! Nyomorult állapot, a legmélyebb szolgaiság«. *(Határkiigazítások.)* Jól látja, hogy ennek az irodalom is kárát vallja, amely úgy összefonódott a hatalommal, illetve azok kiszolgálóival, hogy jó árért mindenre kaphatók. »Irodalmunk utóbbi éveiben lábrakapott valami csömörletes tárcaszerű kedvkeresés, olcsó felmagasztalása csekélybecsű — de magas állású írók műveinek.« *(Határkiigazítások.)* S a hatalom jól fizet az őket dicsőítőknek:

»Ma költőink főrendi házi tagok, ma miniszteri tanácsosok, legfőbb bírósági tagok, egyetemi tanárok, püspökök, vasúti-, bank-, vám- és hajóbizottsági tagok, királyok, hercegek barátai« s a »megrendelt ódákat miniszteri papírosra írják.« *(Hogy írják meg Arany János életrajzát.* 1887.)

Nem a költői érték, nem a tehetség a mérvadó tehát, állás fejében mindenre képesek a mai kritikusok, »e protekciós kritikai világban, hol egy kis hivatalért igen könnyen megteszik az embert akár Magyarország legnagyobb írójává.« *(Gyulai Pál mint elbeszélő.)* S itt látja »Nem a politikában, ... hanem itt, itt nyomorult esztétikánkban a dögletes kor korrupcióját.«

Látja Tolnai azt is, hogy e kor hatalmasságai a saját maguk által felmagasztalt írókat, költőket sem olvassák. Arany Nemzeti Múzeum előtti szobrának felállításával kapcsolatban írja: »Gondolom, az volt a cél, hogy a főrendi házi tagok sokszor — *legalább lássák* Arany Jánost.« *(Arany János.* Kiemelés G. G.) A tudatlanság ellen, »az igazság egyenes, nyers« kimondásával, függetlenségének tudatával, »a tekintélyek előtt gyáván, hizelgőn meg nem hunyászkodó férfiassággal« hirdet harcot az *Irodalom* Előfizetési Felhívásában.

Az előbbi, hosszabb idézetünkben már láthattuk, hogy Tolnai nemcsak a kor feudális vonatkozásait látja helyesen, hanem a kapitalista kinövéseit is. »Többé nem a szép, hanem a hasznos, nem az igaz, hanem az alkalmi, nem a jó, hanem a divatos a fő. A korszakalkotó költői lángelmék a bankok ketrecében keresik — a hírt.« *(A vidék és költői.)* A pénz az úr s vele nemzetközi »sikert« is el lehet érni. »Jó lelkeket mindig lehet kapni jó pénzért, akik a fordítás és elhelyezés nemes munkájára vállalkoznak.« *(Wohl Stephania.)* Szembeállítja a múlt íróinak helyzetét a most élők egynémelyikével. Amíg Vörösmarty, Garai, Bajza, Petőfi és a többiek éhhalállal küzdöttek, most »Jókai Mórnak 20—30 000 frt évi jövedelme van; Gyulainak, Szász Károlynak 12 000-en felül ... Rákosi Jenőnek 40—50 000 frt.« De mindjárt hozzá teszi, viszont aki valamely oknál fogva »nem tudott belekapaszkodni a politikába«, vagyis nem volt mindenre kapható, »az nyomorog ma is.« »Vajda, e gigász a mai törpék között, az élő legnagyobb költő, nyomorog; és Reviczky lírai költészetünk örök dicsősége — nyomorultul halt meg.« *(Lauka Gusztáv 50 éves írói jubileumán.* 1889.) Ezek nem tudják »elhelyezni« műveiket, Abonyi Lajosnak 3, Vajdának 7 előfizetője jelentkezik egy kiadási felhívásra. Minden a »nexus« ebben a korban. Laukáról írva megemlíti »Nem volt tagja az akadémiának ... Kisfaludy Társaságnak, mint sok vő és sógor.« *(Lauka.)* Tolnai összeköttetést, üzletet lát mindenütt, mint a 80—90-es évek legjellemzőbb vonását. A színpadon »erkölcstelenségek,

[5] Az *Irodalomról* Simó Jenő írt értekezést. Tanulmánya sok helyes szempontot és meglátást tartalmaz, de sok téves felfogást is. Ez részben abból adódik, hogy Simó csak egy szektort — jelentős bár, de mégis egyet — vizsgált és nem Tolnai egész kritikusi működését. Másrészt alig ismer el valamit Tolnai helyes nézeteiből, túlságosan Gyulaiék oldalán áll. A dolgozattal polemizálni nem célom, mert Tolnai kritikusi működését és az ellenzék munkáját nem vizsgálom; másrészt az említett disszertáció gépirat lévén, nem ismeretes a nyilvánosság előtt.

[6] E cikkeket Pater Chrysologus álnév alatt írta Tolnai, de elvei és stílusa kétséget kizáróan reá vallanak. Kézirati hagyatékában maga kezével írott bizonyítéka is van ennek.

mesztelenségek.« »Az üzletszerűség messzire megy!« — kiált fel a főváros kapitalista moráljáról szólva. *(Budapest Székesfőváros színházai.)*

Bár Tolnai kapitalista ellenes kifakadásai igen erősek, azért észreveszi a fejlődés jó oldalait is s a fellendülő gazdasági életet minden téren szükségesnek véli, hisz fejlesztőleg hat szellemi, kulturális életünkre is, legtöbbször azonban csak árnyoldalait látja meg.[7]

Különös élességgel fordul szembe a hírlapok irodalmi működésével, e speciálisan kapitalista jelenséggel, amellyel Gyulai is foglalkozott más oldalról nézve a kérdést. Tolnai szerint a hírlapirodalom a reklám csinálást szolgálja, az egyes érdekcsoportok saját lapjaikban kedvenceiket a »legnagyobbnak kiáltják ki«. Ezt aztán folytonosan, tolakodóan, licitálva naponként az olvasó közönség lelkébe vésik, míg azután kiirthatatlanná válik. »Tudjuk, hogy a lapok mily rettenetes hatalom. Egy vasgyűrű, amelyen áttörni csak igen sokára lehet.« *(Jókai Mór.)* Még visszataszítóbbnak látja azt, amivel többen is éltek, hogy »a saját munkájukat más neve alatt égig magasztalják.« *(A hatvanas évek . . .)*

Észreveszi Tolnai azt is, hogy hiába néhány elvhű írónak minden jószándéka, a tőkével szemben nem tudják megnyerni a harcot: az ilyen célú lapvállalkozások előbb-utóbb megbuknak. A hírlapoknak a magyar irodalomra tett fölötte káros hatásáról így ír:

»Napilapjaink, e nagy politikai beteg lepedők — a megromlott költészeti irány takargatói — lassanként odáig mennek üzérkedésükben, hogy se a magyar elbeszélésnek, se a magyar regénynek nem juttatnak többé még egy kis koldus-sarkocskát sem.

Magyar regény — az nincs, legfeljebb Jókai — illedelemből, — de fordítás és örökös lim-lom fordítás és sokszor mily kerékbe törött, Biancák nyelvén.« *(A vidék és költői.)*

A »szenzációt« a külföldi, az idegen jelenti s emiatt »kiirtják« a magyar műveket.

Ilyennek látja saját korát, alkotásainak felső szakaszán, a »Tartuffe-ök korának«, hol »üzlet, hajsza, vásár« minden, »semmi egyéb«, hol »megfogadott bírók«, »jól fizetett napszámosok« ítélkeznek az irodalom elevenjei és holtjai felett. »Fejtegetés, esztétikai tárgyalás, az mire való?! Ki keresi azt mai nap?« *(Vörösmarty M.)*

Különösen ilyen az élet a fővárosban, a minden rosszak gyűjtőpontjában. *A vidék és költői* c. tanulmányában azt írja, hogy Amerikában még van a fővárostól független irodalom, az »üzletszerű irodalom és művészet« Európában a fővárosba húzódik. Ugyane tanulmány más helyén viszont tagadja, hogy Párizsban, Londonban, Pétervárott és Bécsben is így lenne, mert magyar specialitásnak tartja, hiszen »a magyar a legközömbösebb nemzet írói iránt az egész világon.« A magyar írói sors motívumait olvassuk modern változatban itt, »a főváros irodalmi világát maholnap egy csomó élelmes riporter, segéd- és nem segédszerkesztő képezi és az önképző-körök lelkes ifjúsága.« Eredeti magyar műre nincs szükség. »Fordítás sülve, fordítás főve; fordítás díszítve! A magyar regényíró álljon be fordítónak — jó ölcsön. Ez a dicső magyar fővárosi magyar regénykölteszet szomorú képe.« »Nem panasz ez, hanem eltagadhatatlan tény.« Innen már csak egy lépés, a nosztalgia a vidék felé. »Talán még vidéken van költészet.« (Az eddigi idézetek *A vidék és költői*ből. 1891.)

»Mint egykor vidéken emelkedett az első igaz és tiszta hang, széles ismerettel, európai látókörrel a nemes Kölcsey lelkében: az a hitem, hogy ma is onnan kell támadnia a megváltónak, ki a lenyűgözött igazságot felszabadította. Onnan valamelyik vidéki tanári karból, hol a tudást a vásár, a lelket a métely, az őszinteséget a ravasz uralkodnivágyás még tökéletesen nem vesztegette meg.« *(Vörösmarty M.)*

Egy *másik* tanulmányában is arra hivatkozik, hogy Arany János nagyszalontai magányában magába tudta szívni az antik és a modern költészet minden szépségét s vidékről tört a magyar irodalmi élet központjába. Ez a probléma azonban tisztázatlan Tolnai előtt is. Ezt legjobban az mutatja, hogy egy helyütt elismeri ennek a tételnek általános érvényét, máshelyütt csak magyar viszonylatban tartja érvényesnek. A vidékben sem bizik föltétlenül: »talán« még ott van költészet — mondja — még ott nincs »tökéletesen« megvesztegetve minden és mindenki. Inkább megsejti, mint tudatosodik benne, hogy a kapitalizmus térfoglalásának intenzitásával összefüggő jelenségek ezek.

Ez a probléma a kozmopolitizmus kérdéséhez vezet. Már az eddigi idézetekben is megtalálhattuk a kozmopolitizmusnak mindkét elemét, amely értelemben Tolnai e kifejezést használja. Egyik értelmezése a költői művek idegenszerűségére, nem magyar jellegére vonatkozik.

»Általában költészetünk kezd végkép kosmopolita lenni. Petőfi után Arany a nyelvben, verselésben, magyar ritmusban rendkívüli emelkedést tőn; Tompa már idegen ritmust használ; Dalmadyban, Bartókban a magyar alakokból már semmi — Váradi is maholnap búcsút mond — francia lesz és német. Nem kívánom én, hogy debreceni bunda fityegjen a nyakunkban, csáti bottal sétáljunk az Andrássy-úton, szalonunkban kulacsból igyunk és tele torokból fujjuk: hajja haj icaca! De a költészet még se frakk és cilinder. Vissza kell

[7] Nem feladatunk e helyt a tanulmányain túl jelentkező antikapitalizmusával is foglalkoznunk.

kanyarodnunk az elhagyott útra — ott amilyenek, de magyarok vagyunk — itt világpolgárok jelleg nélkül. Senki sem ismer bennünk fajára.« *(Költemények. Váradi Antal.)*

A »faji« ismertető jegyek számonkérésében Tolnai igen szigorú. Egy Arany Jánosról szóló cikkében a Bolond Istókját, sőt a szeretett Petőfi Apostolát is — igen tévesen — »az utolsó ízig« kozmopolitának tartja s a »Petőfieskedők« irtását azért helyteleníti, mert azok a magyar formát, hangot jelentették s pusztításukkal a »hideg allegóriák iskoláját, a magyartalan ritmus betörését, a kozmopolita érzésnek sem fű, sem fa világát« engedték be. *(P. S. a mi szemünkben.)*

A másik értelmezés szerint kozmopolitizmuson a főváros és a vidék ellentétét értette Tolnai s korában ő fogalmazta meg ezt a legpregnánsabban *Ábrányi Emil: Szabadság, Haza* c. versesköteténck ismertetése alkalmával. »Arany szerint csontig kozmopolita költő volna bizonnyal« Ábrányi, mert nem »a magyar földművesnép mezei élete, falusi lakodalma, halotti tora« stb. a dalainak tárgya. Igaz, hogy Ábrányi »nem visel subát, szűrt, bocskort« stb., hanem »mai ember, abban a ruhában, azokkal a gondolatokkal, törekvésekkel, amelyek különösen a fővárosi polgárt jellemzik.« Ez »nem kozmopolitaság, hanem egy speciális élet«, melynek létjogosultságát teljesen egyenrangúnak tartja Tolnai az előbbivel, a vidékivel.[8]

Ilyennek látja és rajzolja Tolnai tanulmányaiban a magyar politikai- és irodalmi élet alakulását a 40-es évektől a század végéig. Világosan kiolvasható ezekből, hogy a maga számára a haladás útját tartja járhatónak. A 48-as eszmék hevítik, ettől fog lángot képzelete s ennek a tűznek haragjával fordul az idegen hatalom s annak útját egyengetői ellen. De szembe fordul nemcsak az idegen, az elnyomó hatalommal és a haladásellenességgel, hanem a kapitalista viszonyok szülte eltorzulásokkal szemben is. A helyes útat azonban nem találja meg, mert ha el is veti a feudális gondolkodást, maradványai élnek benne s a honorácior eszménye él benne továbbra is, a feudál-kapitalista viszonyok között. Így minden irányban eltorlaszolódik útja s egyéni útat jár mind a valóságban, mind pedig szépírói tevékenységében.

2. *Harc Arany—Gyulai ellen, Petőfiért. Viszonya az irodalmi ellenzékhez*

Az előbbiekben már utaltunk arra, hogy Tolnai legádázabb harcát Gyulai és Arany ellen vívta. Ahhoz, hogy ezt a harcot helyes megvilágításban láthassuk, értékelnünk kellene Gyulaiék kritikusi és irodalompolitikai működését. Erre itt nem vállalkozhatunk s meg kell elégednünk Tolnai véleményének ismertetésével, aminek nyilvánvaló következménye a Gyulai—Arany-kép torzultsága lesz.

Sajátságos helyzet, hogy Tolnai a »nemzeti klasszikusok« oldaláról indul. Mint kezdő költőt a »hivatalos irodalom« elismeréssel fogadja s egy időben az irodalmi Deák-párt tagjaival jó baráti viszonyban van. Erről tanúskodik a Szász Károllyal folytatott levelezése, amely kezdetben (1864) igen szívélyes, majd egyre inkább tartózkodóbb lesz (1870), míg a 80-as években már teljes az ellentét köztük s az egész Gyulai-csoport között. A magyar életben végbemenő változást tükrözi közvetve levélváltásuk. Tolnai nem tud megalkudni a helyzettel, nem tud hallgatni s még kevésbé a rosszhoz jó képet vágni és azt dicsérni. Leleplezi Szász Domokos egyházi beszédeinek plagizáltságát. Ennek következményeként mind a hat Szász testvért maga ellen zúdítja, akik fő világi- és egyházi állásuk minden eszközével existenciájában igyekeznek megsemmisíteni Tolnait.

A hivatalos irodalom vezérével, Gyulaival soha sem került szorosabb kapcsolatba, de az ellenséget látott Tolnaiban, mert Arany ellen fel merte emelni a szavát, s mert más szempontok szerint ítélte meg az irodalmat. Gyulai volt az, aki megakadályozta, hogy Tolnai, mint a pesti egyetem magántanára előadásokat tarthasson.

Arany, Nagykőrösön tanára volt Tolnainak, nem szerette őt; a versírástól eltanácsolta s inkább a próza felé irányította. Kapcsolatuk hideg, kimért volt s Tolnai — bár tisztelte és elismerte Arany nagyságát — harcolt Gyulaiék túlzott Arany-magasztalása ellen.

Így Tolnai viszonya a Gyulai-csoport tagjaival egyre romlott, s az idők változásával Tolnai sanquinikus egyénisége még inkább súlyosbította a helyzetet. Ez utóbbi tényező határozottan fontos szerepet játszik e harcban, de meg kell jegyeznünk, hogy Tolnai amilyen könnyen sértett hevességében, olyan bátran állt azért helyt és kért bocsánatot. Ez levelezéséből kétségkívül bebizonyosodik. A megbocsátásra tehát lett volna alkalom, ha Gyulaiék kívántak volna ezzel élni. Abból, hogy soha nem bocsátottak meg Tolnainak, nyilvánvaló, hogy nem személyi okok, hanem az elvi ellentétek voltak a döntők közöttük. Így a harc mindkét oldalról folyt s a 80-as években Tolnainak valósággal programjává lett.

[8] A kérdésre vonatkozóan lásd Komlós Aladár az Irodalomtörténet 1953. 1—2. sz. A »Kozmopolita költészet« vitája c. cikkét.

Tolnai tendenciája nyilvánvaló: Gyulait, Aranyt leszállítani a piedestálról s Petőfit helyezni a legmagasabbra. Nem arról van szó, hogy Aranyt »megsemmisítse«, mert sokat elismer nagyságából, hanem Aranynak Gyulai, Salamon stb. által világnagysággá kürtölése és Petőfi kicsinyítése ellen tiltakozik. Ezt nyíltan meg is mondja:

(Arany) »nem áll többé azon a hozzáférhetetlen magaslaton, melyre az ötvenes és hatvanas évek erőszakolt kultusza helyezte, szembe Petőfivel.« »Ma minden megváltozott. Az emberek nőttek ... Szász Károlyok, Salamon Ferencek, Gyulai Pálok, Greguss Ágostok nem élnek örökké, hogy tele torokkal hirdessék az Arany Shakespeare-Homér voltát.« *(Arany J.)*

A fejlődés, a kritikai szellem megnövekedése Tolnai szerint méltó helyére ülteti Aranyt is, aki éppen nem Shakespeare és Homér, mert bár »kitűnően tud festeni«, de »epikai hangon beszéltetni« s úgy »jellemet fejleszteni«, ahogy »a lángeszű epikusok, egy Homér, egy Firduszi, egy Tasso hőseik belső világát lépésről-lépésre átlátszóbbá teszik: Arany épen nem értette.« *(Hogy írják meg A. J. életrajzát?)* Ebből, ezekkel a világnagyságokkal összevetve vonja le lesújtó következtetését a *Buda Halálára* vonatkozóan, hogy »egy eltévesztett Niebelungiad«, »Budája egy együgyű vén ember, az ő Attilája habozásaival pepecselő, töprengő torzképe a nagy hún fejedelemnek«. A »hármas Toldi zavaros kompozíció,« az első és a befejező rész kivételével, amely »közvetlen hatást tud gyakorolni a szívre.« A »híres balladák egy része elnyújtott leírás,« de amelyek »a festői részletek nélkül« a »mieink«, »mi vagyunk bennük, hús és vér,« »lírája a nagy lyrikusok közvetlen hevét, igaz szenvedélyét soha sem érte el.« *(Arany János.)*

Sok ma is helytálló megállapítása mellett nyilvánvaló túlzások, tévedések s nem egyszer önellentmondások is találhatók egymás mellett. (Ezek elemzése kívül esik célunkon. Tolnai esztétikai követelményeinek elemzése alkalmával egy részükre visszatérünk.) Tolnai e sorainak fő célja: Aranynak, a »mintaképnek« ledöntése. Ez a szándék különösen észrevehető amikor pl. Arany nyelvét, verselését támadja meg.

(Arany) »Nyelvezete — e minta-nyelvezet — is kiment a divatból. Körmönfont mondatai, fordulatai, meglepő jelzői, elragadó középríme: csengő, egész a sarkantyú-pengésig menő ritmusa nem reszkettetik meg többé a gyönyör villamosságával a szíveket. *(Arany J.)*

Elismeri »fordulatosságát«, meglepő jelzőit, »elragadó« középrímeit, de ezek már nem gyönyörködtetik, nyilván az új költők, új formáira gondol, amelyek már nem az Aranyéi.

Elismeréssel csak akkor adózik Aranynak, ha magyar talajon áll. »Arany mindig akkor nagy és felülmúlhatatlannak látszó, ha hazai talajon áll,« ha »a homérit leveti.« Innen adódik, hogy — mint említettük — kozmopolitizmust lát Arany »nem magyar tárgyában, világában, hangjában.«

Arany János személyén át a »hivatalos irodalom« fundamentumát támadja Tolnai.

Megemlékezik Arany kritikusi munkásságáról is és igen nagyra értékeli azt, méltányolja Arany nagy felkészültségét, jó irodalmi érzékét, kiváló ízlését.

Tolnai irodalmi hadakozásának fő célpontja nem is Arany, hanem Gyulai és azután »csatlósai« Szász Károly, Salamon Ferenc, Riedl Frigyes, Beöthy Zsolt és a többiek. Tolnai már az *Irodalom*ban is sokszor és sokat foglalkozik Gyulaival, először mint költőt veszi célba. Ebbeli első kritikájában a »hidegséget« rója fel hibájául, »gyakorlati ember«, aki »magából semmit meg nem mutat«; egy feszesen begombolkozott életrajzíró-akadémikus, távol az érzésektől«, aki a *Szél és a nap* tanulságát követi: »többet ésszel.« Szemére veti, hogy versei »nem az övéi, temérdek helyről vannak azok összeszerezve és pedig mindenkor divatos helyekről ... Semmi a magáéból, csak a vasakarat«. Eredetiség-, és valódi ihlet nélküliség és rossz stílus jellemzik Tolnai szerint Gyulait — finom papíron.

Nyilvánvaló, hogy ez állítások helytelenek és igaztalanok Gyulai költeményeivel szemben is. Tolnai elfogultságát igen jól mutatja az, hogy még a papíros minőségét is gúnnyal említi meg.

Balladái és elbeszélései sem járnak különben. A balladák utánzatok, az elbeszélések belső fejlődés nélkül valók, pszichológiai megokoltság nélküli szereplőkkel. Állításait Tolnai sok példával, elemzéssel igyekszik alátámasztani, a legtöbb esetben azonban éppen hangja, a legkiméletlenebb szarkazmus árulja el, hogy mondanivalóinak személyi éle is van. Kiérzik e bírálatokból, hogy elsősorban nem a költőt, hanem magát az embert akarja lehetetlenné tenni, azzal harcol. Ezért beszél hosszan Gyulai emberi vonásairól, társadalmi helyzetéről s igen sűrűn hangoztatja Gyulai Pál Kisfaludy társasági, akadémiai tagságát, egyetemi tanárságát stb. Gyulainak Petőfiről szóló egyetemi előadásait többek között így jellemzi: »Soha ily csekély világirodalmi ismeretről tanuskodó tanulmányt egyetemi tanár szájából.« Gyulaiban a fennálló társadalmi-irodalmi érdekszövetséget ostorozza Tolnai, ezért még erősebbek a Gyulaiék kritikai működését bíráló cikkek.

A nép-nemzeti iránynak, mint »hivatalos« iránynak a működését, erőszakosságát, uralmi helyzetét ítéli el Tolnai; mindenütt a korrupciót látva: »csak a Bánffy korrupcióját lehet hasonlítani a politikában, a Gyulai—Szász kompániával az irodalomban.« Ezt 1899-ben mondja, amikor Bánffy éppen megbukott. Ebben az elmarasztaló hasonlatban benne van a korrupciós politikai- és irodalmi élet és az ezekhez kapcsolt apparátusok bírálata is, amelyekben nem a tehetség a mérvadó, hanem a politikai nézet. Tolnai szerint Gyulai nem is szól addig valakiről, mint pl. Mikszáthról, amíg nem a kormánypárt tagja. Az olyan nagy tehetséget, mint Vajda meg sem említik a fenti okból. Viszont a tehetségtelen miniszteri tanácsos költőket agyondicsérik. Úgy szintén, aki nem az Arany nyomdokain halad s nem a Gyulai kijelölte úton, az — Gyulaiék számára nem létezik vagy meghal. A politikai pártállás, a sógorság-komaság, a református vallás nélkül nem lehet az irodalom berkeibe bejutni. A fiatal írók s kritikusok úgy írnak, hogy félszemmel Gyulaira figyelnek, mit szól hozzá? Ez az eredetiséget már csírájában megfojtja. Ezért kell harcolni a hatalom ellen. Ezért nagy jelentőségű Tolnainak e küzdelme a gondolatszabadságáért, Gyulaiék minden mást elnémító hatalma ellen.

Irodalmunkról a »hivatalos« álláspontot hirdették Akadémián, egyetemen, a tankönyvekben, iskolákban. A szabad, önálló gondolkozás tiltott dolog. Ezért kell Tolnai szerint síkra szállni a véleményszabadságért s minél ismertebb közéleti személyiségről van szó, annál keményebben tartani vele szemben a szigorú mértéket. »Egy olyan költőnél, ki sokak szemében, úgy társadalmi állásánál, mint jelentékeny tehetségénél fogva kiválóbb figyelem tárgya, a tanulmányírót fokozottabb figyelemre serkentik.« *(A hatvanas évek ... Rákosi Jenő.)* Ezt a feladatot vállalja Tolnai, nagy önérzettel: »Nem hizelgek, nem ütök vakon és zsoldban«, — ez utóbbin nagy hangsúly van s ez adja meg írónk kritikusi működésének súlyát. Szabadon, a maga elhatározásából, a saját gondolatait írja meg egy olyan korban, amikor az egész társadalom — igen csekély kivétellel — mások zsoldjában áll. A látott veszélyekre tudatosan hívja fel a figyelmet, hogy abból a (haladó) értelmiség, főleg (vidéki) tanárság és az ifjúság tanulhasson. Helyteleníti, hogy az ifjúságot a tankönyveken és az egyetemi előadásokon keresztül nem a valódi értékeléssel, hanem a népi-nemzetiek határtalan feldicsérésével, a világ nagyjai mellé »ragasztással«, »gőgre, elbizakodottságra, sovinizmusra« nevelik s a külföld csak kacag rajtunk. Különösen kikel a szembedicsérés ízléstelen módja ellen. »Élőről így beszélni csak mi nálunk lehet kacagás nélkül — ünnepélyes kivilágítás mellett.« Az az álláspontja, hogy a kor gondoskodjék íróiról, művészeiről, de a halhatatlanságot ne ossza ki nekik még életükben. Egy Jakab Ödönhöz írott levélben is megerősíti ezeket: »majd a jövő eldönti mit érünk.« A halhatatlanság igényével kell dolgozni, de nem a napi sikerérért, főleg nem a jelen uralkodó szempontok szerint. Röviden: nem Gyulaiék mértéke a mérvadó — a jövő úgyis igazságot szolgáltat. Ezzel buzdítja, további munkára serkenti az irodalom elnyomottjait, s megnyugtatásul azt is hozzáteszi: »Nagy költő sem észrevétlen meg nem hal, se föl nem támad«, az irodalomtörténet ezt igazolja. E tekintetben tehát határozottan optimista. A 90-es évek végén írja: »eljön az idő, mikor a szemek megnyílnak, s a magyar kritika felszabadul«, *(Vörösmarty M.)* de hogy konkrétan mire gondol, arról sajnos, nem ad számot.

Tolnainak a nép-nemzeti irodalom elleni harcához szorosan hozzátartozik az Akadémia és a Kisfaludy Társaság ellen folytatott támadása. Az *Irodalom* célkitűzései között szerepel az irodalmi társaságok életének figyelemmel kísérése is. Ennek a lap meg is felel, részben Tolnai ír beszámolókat, részint névtelen cikkek jelennek meg e kérdésről, amelyek minden valószínűség szerint szintén Tolnaitól származnak. A 90-es években főleg Pater Chrysologus álnéven foglalkozik az irodalmi társulatokkal.

Az Akadémiát sok oldalról: a tagság, a pályázatok, az ülések stb. szempontjából támadja. Gyulai serege tömör falat alkot a népi-nemzeti eszme megvédésére s csak saját soraikból egészítik ki magukat, így sógorság-rokonság, leányuk vagy húguk elvétele útján vagy igen szoros barátság révén lehet csak bejutni tagnak.

Nem a tehetség a mérték, hanem a megalázkodás, alávetettség, így nem is az igazi értékek ülnek ott. Vajda, Mikszáth és hasonlók kinn rekednek s hozzátehetjük — Tolnai is. Egy 1881-ből kelt, Vadnay Károlyhoz írott levelében írja: »Az akadémiai tagság — nem tagadom — egyszer-egyszer kísértett ... Nem volt-e rá némi jogom? ... e pont még most is *gyöngém*,« s hozzáteszi, hogy a szépírók, a »Szászok« voltak azok, akik kibuktatták.

Az Akadémia ülései unalmasak, néptelenek — állapítja meg Tolnai — mert nincs nyelvművelés, rossz az akadémisták stílusa s egy-egy ülés csak egymás tapsolásából áll.

A pályatételek önigazolók, Arany nagyságát alátámasztók, mint a balladaelmélet volt s igen sokszor selejtes művekre ütik »az örökbecsűség hivatalos pecsétjét.« A legnagyobb baj, hogy »Gyulai és a Szászok uralkodnak. Ezek mellett szabadabb mozgalomról, európaibb eszmékről, filozófiai világról hogy lehetne szó. »Írni csak arról lehet és csak úgy, ahogy ők engedik. *(P. Chrysologus: A főváros és az ezredév. III. A magyar szépirodalom története.)*

A veszély tehát az, hogy megszűkítik a magyar irodalom horizontját, a maguk kicsinyes világába kényszerítenék az egész magyar irodalmi életet.

Az Akadémiáról mondottak állnak a Kisfaludy Társaságra is, hiszen ugyanazon »rèsime« alatt áll: elnök Gyulai, alelnök Szász Károly, főtitkár Beöthy. Az újabb tagok »valódi epigonok a nagyok állványain.« egyedül Mikszáthtal tesz Tolnai kivételt: »legalább egy költő is van köztük« — mondja. (Tolnai a vers- és a prózaírókat egyaránt költőknek nevezi.) Igen elevenre tapintó kérdése Tolnainak: mutassák meg a társaságok, kit adtak, melyik költőt, regény- vagy színműírót a nemzetnek?!

Tolnainak a Gyulaiék ellen folytatott harcát nagy jelentőségűnek kell tartanunk. Gyulaiék ugyan még sokáig tartották magukat, de lassan elvesztették mindenható hatalmukat az irodalomban. Ehhez a változáshoz Tolnai is hozzájárult szellemi különállóságával s az irodalmi ellenzék erősítésével, bátorításával, a népi-nemzeti iskola erejének őrlésével. Könnyű Tolnainak erre a több-évtizedes makacs küzdelmére azt mondani, hogy személyes kérdések vannak mögötte »sértődöttség«, amiért nem lehetett akadémiai tag, nem kapott nagyobb pozíciót, nem jutalmazták meg műveit stb. Volt olyan tehetsége, mint a kitűntetetteknek, neki is voltak olyan művei mint azoknak. Nyilvánvaló, hogy elvi-politikai oka van Tolnai mellőzöttségének. Tolnai nem volt hajlandó kiegyezni a kiegyezés korával, nem tagadta meg szabadságeszméit.

Gyulaiék — nem kis vívódások után — a szabadságharc bukásakor levonták a következtetést a maguk számára, a forradalom útját járhatatlannak, helytelennek látták s Keménynyel együtt megtagadták azt. Ne felejtsük el azonban, hogy ez még ilyen formában sem azonos a főurak szabadságharc alatti és utáni árulásával. Tolnai viszont a gyermekkori 48-as emlékei, honoráciori származása, neveltetése s egész életfelfogása, Petőfiért való rajongása alapján, nem tudta ezeket elfogadni, tehát harcolt ellenük. Balról támadni a kiegyezést — helyes volt.

Ahogy nem tudta elfogadni az uralkodó réteg politikai álláspontját, úgy nem értett egyet az abból következő irodalmi felfogással, a nemzeti klasszicizmussal sem. Nem mintha maga is nem lett volna híve a népinek-nemzetinek, sőt azt tartja magáról, hogy igazán ő vallja ezt az elvet s Gyulaiék hamisítják meg. Gyulaiék olyan költői magatartásból csinálnak erényt, ami éppen bűn s éppen az érzést, az őszinteséget, a forradalmiságot irtják ki s olyan költőt állítanak példának, akiben hiányzanak ezek a pozitív vonások. Ezzel meghamisítják a költészet irányát, nem szolgálják a nép ügyét.

A nemzeti klasszicizmus hívei a »nemzeten« saját magukat értik, a középnemességet. A néptől a falusi idill képét veszik, de kiszűrik belőle a reális életet.

Többször rámutattunk arra, hogy Tolnai Arany, Gyulai vagy akár Vörösmarty megítélésében a harc hevében mennyire elfogult s hogy olykor az erényekből is hibákat olvas ki. De van működésének egy szakasza a 90-es években, amikor más hangokat is megüt. Ez idők »vásári zűr-zavarában« a tiszta, határozott, magyar irodalmi légkört kívánja vissza s e tisztaság szempontjából sokkal különbeknek tartja a régebben kárhoztatott nagyokat, mint a jelen »zsurnalisztáit«. »Kemény Zsigmond sokat tudó, nagy esszéista tanulmánya (*Vörösmartyról*, G. G.) — írja — példa lehetne a mai laza, politikus bohóc-kor számára — itt minden magyar. (T. i. Keménynél, G. G.) Bajzát, Toldyt, Vörösmartyt Erdélyi Jánost állítja szembe kora »kozmopolita riportereivel«, mert most nincsenek komoly tanulmányok az irodalom kérdéséről, csak »piaci zsivaj«, akkor Gyulai ítéletei komoly felkészültségről tanúskodtak a mostani »üzletemberekhez« viszonyítva. (*Kritikánk a múltban és jelenben*. 1891.) Többször nyilatkozik elismerőleg Aranyról is s mindezek azt mutatják, hogy valamiként közelebb került egy időben a nép-nemzetiek csoportjához.

Egyfelől tehát küzdött a maradiság, a haladásellenesség ellen, de amikor a kibontatkozott »újat«, az imperialista viszonyok romboló erejét felismerte, védelmébe vette a népi-nemzetit, a magyart. A jó értelemben vett népi-nemzeti értékek megbecsülésének különben Tolnai mindig híve volt, mint az a kozmopolita vitából is kitűnt, csak a Gyulaiék kisajátító eljárása es az ebben való megmerevedés ellen küzdött.

Összegezve Tolnainak Gyulaiék ellen folytatott harcát elmondhatjuk, hogy Tolnai az ellen a föltétlen hegemónia ellen küzdött, amely elnémított minden más hangot, ha az nem az Aranyé volt, amely Petőfi forradalmiságának kiiktatásával a magyar nép ellenálló erejét gyöngítette, egyben megszegényítette irodalmunkat az őszinte érzés nyílt hangjával s önállótlanná, eredetiség nélkülivé tette a kritika hangját.

Tolnai vádjaiban egyúttal benne van az is, hogy mit kellett volna tenniök a hatalmon lévőknek s számon is kéri tőlük az igazi nagy alkotásokat. Az egész kérdés végső soron a Petőfi — Arany viszonyra megy vissza, amely — nem ok nélkül — egészen a marxista értékelésig, oly nagymértékben foglalkoztatta irodalmunkat. Nem arról a Petőfiről és Aranyról van szó, akik azonos elvi alapon állottak, hanem arról, akiket éppen Gyulai választott el egymástól s állított szembe egymással. Végső soron 48 és 67 alapvető ellentétéről van itten szó.

A Gyulaiék ellen folytatott küzdelemnek szoros tartozéka a Petőfi rehabilitálásáért folyó harc. Petőfi Tolnai számára a csúcsot, a beteljesedést jelenti. (Mindössze egyetlen elmaraszta1ó megjegyzése van az *Apostol*ról.) Mint ahogy Arany vagy Gyulai csaknem minden tanulmányában előkerül, úgy az ellenpólus Petőfi, írásának minden lapján felcsillan, hogy tündöklését elénk állítsa. Nagyobb tanulmánya *Petőfi Sándor a mi szemünkben* címen jelent meg a *Képes Családi Lapokban* 1898-ban s jelentősebb még a *Ferenczy Zoltán Petőfi életrajzáról* szóló bírálata.

Már első tanulmányában, a *Tompa Mihály költészetében* elragadtatással ír Petőfiről:

»A magyar költői irodalomban egy új, fölséges világ támadott. A várva-várt valódi nagy megérkezett, s a szívek az ország egyik szélétől a másikig egy csodás új név varázsával teltek be: a Petőfi Sándor örökké élő nevével ... Petőfi a hajnalnál tündöklőbb jövetelével, költészetének mély nemes igazságával, szívének természetes őszinteségével, lyrai hevületének csodás szárnyalásával, mindennek, ami magyar, forró szeretetével megtisztította a magyar Parnassust, széttörte a bálványokat s visszaállította annak kultuszát, ami a hármas halom térein egyedül képes fenntartani és magasra emelni Árpád nemzetét.«

Benne van e lelkes sorokban az, hogy Petőfi eljövetele szükségszerű volt, hogy új, tiszta levegőt hozott s a népet tette uralkodóvá költészetében. Jól látja azonban Tolnai, hogy a kor »korifeusai« nem szívesen veszik Petőfit, »mert az ő szentimentális, álpatétikus, németes hangjuktól, modoruktól minden vonásban különbözött igaz magyar hangja, természete, őszinte emberi érzése«, amely »minden időknek és minden népeknek el nem múló gyönyöre, vigasztalója.« Azt is észreveszi, hogy a 60-as években Petőfi dalairól a »magyar kritika csöndes becsmérléssel szól.« Arany a követendő, őt utánozni erény, Petőfit követni bűn. Nagy hibának tartja, hogy üldözik a petőfieskedőket, mert ezzel a »legmagyarabb formában, hangban, lélekben indult költészetet« vetette vissza a kritika. Ezt többek között soha meg nem bocsátja Erdélyi Jánosnak sem.

Tolnai egységes egésznek fogja fel Petőfi költészetét:

»az a majdnem arasznyi pálya egy bevégzett, egy tökéletes, kerek, hézagtalan pálya lőn, egy egész ép világ napjával, holdjával és csillagaival, ember, állat és összes mindenségével. Világ minő Shakespeareé, minő a Molièreé a tér és idő e két legnagyobb alakjáé.« *(P. S. a mi szemünkben.)*

Az egészet, a teljeset tudatosan hangoztatja Tolnai ellenfeleivel szemben, akik mint pl. Salamon, az »enyelgés, szelídebb humor, lelki nyugalom költőjének» szeretnék megtenni Petőfit.

»Természetes, — mondja Tolnai — hogy ez állítás minden reális alapot nélkülöz. Nyugtalanabb, háborgóbb, szeszélyesebb maga a tenger sem lehet, mint a Petőfi kedélye. Hisz egész élete a zaklatottság, a harc a nyomorral, a sorssal, hogy és mikor tehetett volna szert arra a legtökéletesebb lelki nyugalomra?« *(P. S.)*

Az életből igazolja Salamon állításának alaptalanságát s a továbbiakban rámutat arra, hogy van ilyen vonása is Petőfinek, de nem az a jellemző, hanem »szerelmi és hazafias dalai azok, melyekben a világ legnagyobb lyrikusai közé emelkedik.«

A világ legnagyobb költőivel veti össze azután költészetét és megállapítja, hogy egyes vonásaiban Burnsöt, Heinét, Bérangert, Byront sőt Goethet is meghaladja s minden magyar költőt felül múl; »az első magyar lírai lángész« — mondja ki végkövetkeztetését. Túlzó szeretetében odáig megy, hogy a legkisebb vádnak felfogható megjegyzést is visszautasítja, nem egyszer helytelenül, pl. Erdélyinek azt a megállapítását is, hogy Petőfi költészete közérthető. Sértőnek tartja azt, hogy költészetének megértéséhez nem kell nagyobb műveltség. Tolnai mindenesetre nagy szolgálatot tett azzal, hogy Petőfit olyan korszakban, amikor legjobb esetben megmerevített szoborként fogták fel, követendő példaképnek állította a költők és a közönség elé.

A Petőfiért folytatott, illetve a Gyulaiék elleni küzdelemmel együtt érdekes megnézni *Tolnainak az irodalmi ellenzékhez való viszonyát* is. Ezek után azt hihetnők, hogy egyértelműen valamilyen ellenzéki csoport vezetője vagy legalábbis vezető tagja. A 80-as években, amikor Marosvásárhelyről visszatér Pestre, van is ilyesmiről szó. »Seregestől tódult hozzám a fiatalabb nemzedék« — írja. A 80-as évek valóban szakaszhatárt jelentenek irodalmunk történetében, az új erők ekkor bontakoznak ki, ekkor legélénkebb az ellenzék működése is és a későbbi, a 90-es években újat hozók (Bródy) jelentkezése is most indul meg.

A Pestre visszaérkező Tolnai a legnemesebb szándékkal lép fel, az irodalmat kívánja a sok szennytől megtisztítani. Ehhez azonban fegyver kell s erre legalkalmasabb egy lap. A polgári ellenzék egyes meggazdagodott kereskedőitől, vállalkozóitól összegyűlik annyi, hogy az *Irodalom* megindulhat. A bonyolult társadalmi erők helyzetét Tolnai nem ismeri fel, azt hiszi csak »jó szándékú és gonosz« emberek vannak. Ez okozza, hogy a vállalkozás olyan hamar kimúlik. A lap a »szabad és független gondolkodás« célkitűzésével indul s az ország »feltörekvő ifjúságának« közlönye kíván lenni. Igen, de az ifjúság már nem azokat az eszmé-

nyeket vallja, amelyeket Tolnai. Ők tisztelik Petőfi költészetét, de követni nem kívánják. Ennek az ifjúságnak már nincs eleven kapcsolata 48-cal. Egységes ideológiai program híján Tolnai nem is tudja összefogni az ellenzéket. Tolnai maga is inkább egyéni útján jár, jobban szereti a magános harcot. A 90-es évek végén, amikor már az erőviszonyok jobban tisztázódnak, alkalmasabb lesz a helyzet ilyen ellenzéki csoportosulásokra, ekkor azonban már Tolnai vezérségére nem reflektálnak.

Tolnai az ellenzéki írókat sem kiméli s visszautasítja, hogy az *Irodalom* valamelyik irodalmi társulat hivatalos lapja lenne. »Kijelentem, hogy én sem a kisfaludysták sem a petőfisták neveit nem szedtem zsinórra . . . Senkinek a dicső nevével nem parádéztam.« Megrója a Petőfi Társaságot is, hogy tehetséges tagjai nem jelennek meg az üléseken, bezzeg Gyulaiék mindig ott vannak mindenhol s végül azt is a petőfisták szemére veti, hogy az ifjabbak felkarolását, amely oly fontos feladatuk lenne, elhanyagolják. Miben sem különböznek az Akadémiától és Kisfaludy Társaságtól. Üléseik éppen olyan unalmasak és néptelenek, mint azokéi. *(Irodalmi társulataink.* 1891.)

Vajda az egyetlen, akit az ellenzékiek közül föltétel nélkül elismer. »Vajdánál Petőfin kívül nagyobb, igazabb, fenségesebb lírikusa egysem volt a magyarnak.« Egyben azt is megmondja miért tartja annak. »Eredeti gondolataiban, képeiben, hasonlataiban, nyelvében, festésében, új, valódi és ellenállhatatlanul magával ragadó.« *(Gyulai Pál.)*

Eredetiség és újság az, amiért nagynak tartja Vajdát; eredetiség és újság az, amiért harcolt az ellenzék oldalán és magányosan, az irodalmi bálvány ellen, amelynek nevében elnémítottak minden hangot, ha az nem népi-nemzeti volt.

II. Esztétikai kérdések

A realizmusról

Az eddigiekben bemutatott irodalompolitikai kérdések jól bevilágítanak a kor viszonyaiba. Ennek a fejezetnek az élére a realizmus kérdése kívánkozik. Azok az elvek, amelyeket Tolnai erről kifejt, az első ilyen határozott megfogalmazása a kritikai realizmusnak. Tudomásunk szerint e tekintetben megelőz minden kortársi teorétikust.

Tolnai tisztán látja a társadalmi élet és az irodalom elválaszthatatlan kapcsolatát. »A magyar társadalmi élet olyan magas virágzáson soha sem állt mint ma, — írja az *Irodalom* első lapján, ezzel is mintegy előre jelezvén az egész lap irányát — pedig a költészet, főleg az elbeszélő és drámai költészet leggazdagabb forrása épen a pezsgő, erőteljes társadalom... Rendkívül fejlődést nyert kereskedelmünk, virágzó iparunk... minden tekintetben igen kedvező a szépirodalom sokoldalú fejlesztésére.«

Az író feladata figyelemmel kísérni »az ipar fejlődését vagy elmaradását rajzaiban, elbeszéléseiben, regényeiben, színműveiben«, képet adni a »kereskedelem világából, mely az ott folyó harcot hozza az olvasó elé«, *»résztkérve*... a nagyfontosságú küzdelemből«. (Kiemelés G. G. — *B*... : *Az írók és a közönség. Irodalom 19. sz.)*

Az élet közvetlen megfigyelését követelményként állítja fel, de nem elégszik meg a külső megfigyeléssel, hanem azt kívánja, hogy az emberek között az ő életüket élje az író, hogy meg tudja festeni életüket. »Sokat kell élnie, látnia a társadalom minden rétegében. Többet mint az orvosnak a kórházakban, hogy megállhassa a helyét.« *(Tompa)* Mélyen megveti azokat, akik »elvonulnak a néma hegyek közé«, vagy »bezárkóznak szűk deák cellába.« Egyik levelében a kezdő Jakab Ödönt arra ösztönzi, hogy »kössön barátságot színésszel, zenésszel, nyelvmesterrel«, azok sok élménnyel szolgálnak neki; vegye tapasztalatait közvetlenül az életből.

Bírálatában a realizmus szemszögéből indul ki, s döntően annak mértéke szerint állapítja meg az írásmű értékét is. Vörösmartyról azt írja: »Mindig a levegőben járt, nem ismerte az életet, se nőt a valóban, sem rossz embert, csak tündért és Arimánt, elvont eszményeket.« *(Vörösmarty.)* Emiatt elmarasztalja Vörösmartyt, míg ugyanez okból kisebbeket kedvezőbben ítél meg, pl. Győry Vilmost, aki kisebb kereskedő, alsóbb rangú hivatalnokok, német háziurak, szerelmes varró leánykák és szegény diákok, vagy művészek... ügyes-bajos életéből mutat be... olykor mélyen megindító képeket.« *(A hatvanas évek irodalma)* Általában kora kevésbé jelentős íróit e szempontból »igazabbaknak«, hívebb ábrázolóknak tartja, mint Jósikát, Eötvöst, Keményt vagy a még élő Jókait, anélkül — mint mondja — hogy azok nagyságán csorba esnék.

De jóval túlmegy Tolnai az élet ábrázolása követelményének általános megfogalmazásán, hiszen ezt minden valamire való korabeli író és kritikus vallotta. Az »igaz« az, amit soha meg nem szűnően hangoztat és követel. Hogy miként értelmezi ezt, annak több kritériumát adja. Elsőnek rendszerint a kort keresi a művekben s azt nézi, hogyan tudta az író

annak »levegőjét« visszaadni. »Állítsuk elő a korszakokat műveikkel, embereikkel, mozgalmaikkal, esésükkel, emelkedésükkel. »E szempontból sokra értékeli Zrínyit és kevésre a Zalán futását, észreveszi, hogy Dugonics »korrajz tekintetében nem utolsó« s hogy Kemény »mintha kívül élt volna korán.«

Az igazi realizmus Tolnai szerint a maga valóságát festi, a magyar realizmus ennélfogva a magyar valóságot, sajátos viszonyainkat tükrözze. »Hagyd köves Arábiát beduinjaival (stb.)... fesd nekünk szomszédodat, kivel a kenyér miatt örök harcban élsz... írd barátodat... főnöködet, szolgádat, csak ne ámíts.« *(Eötvös)* A közvetlen környező világból vegye tehát anyagát az író, mert csak akik »között élünk«, »ahol családunk, gyermek- és ifjúkorunk emlékei, férfi korunk küzdelmei« lezajlottak, »csak ezekből alkothatja meg a költő meséi szálait.« *(A hatvanas évek irodalma. Vértessy Arnold.)* Mindezt nem lehetséges az érzések föltolulása nélkül. Az emberi szenvedélyek, a szeretet, a gyűlölet és a harag, az öröm és a fölhevülés, a csüggedés és a bánat egymást váltják, ezeknek helyet kell kapniok a műben. Nem rideg ténymegállapítást, puszta megfigyelést (naturalista) követel, hanem az »igazat, a valót, a szív örök törvényei szerint.« *(Eötvös.)* Ezért nagy szerepet tulajdonít a vérmérsékletnek is, hisz ez lényegesen befolyásolja az író alkotását.

Igen lényegesnek tarja a »kicsinyeknek látszó, de mélyen az egyént jellemző »*apró vonások*« (kiemelés G. G.) észrevételét és ábrázolását, anélkül, hogy erre esnék a fősúly, mert a »fő gondot a jellemek festésére« kell fordítani. Ezek együtt alkotják a reális »igazat« Tolnai szerint és csak ezek együttese kelti a »természetesség« hatását.

Összességében a valóság, a magyar valóság s egyben a jelen magyar valóságának ábrázolását követeli a részletes megfigyelés alapján, de állásfoglaló, érzelmeket kinyilvánító formában. Éppen ez utóbbiakból kifolyólag nagyobb igénnyel lép fel s a kritikai realizmus határát súrolja, amikor így ír :

»A genreszerűség kedves, de szűk keretéből kibontakozva, szélesebb, hatalmasabb arányokban rajzolhatja az író, az érdek, harag, gyűlölet, hiúság, bosszú megrendítő küzdelmeit.« *(Irodalmi viszonyaink. Irodalom,* mutatványszám.*)*

Ezekben »az embert a maga sokszerűségében« kívánja ábrázolni, amint azt a nagy realisták tették és magyar követőik utánozták, köztük feltehetőleg Tolnai is, aki bár ezt nyíltan tanulmányaiban ki nem mondja, de a gyakorlatban sok regény alakjának azonos ismétlődése stb. erre enged következtetni.

Figyelemre méltó, hogy Tolnai a romantikával igen keveset foglalkozik, főleg Vörösmartyval és Jókaival kapcsolatban emlékezik meg róla szűkszavúan. »Fönlengés«-nek nevezi írói módszerüket s e tekintetben igen jellemző Tolnaira, hogy Jókairól, akinek elbeszélő készsége őt is elragadja, a következőket írja :

»Nem rég olvastam Jókai Mórnak egy kis útleírás-forma vázlatában, hogy ő mindig realista volt, mert ő alakjait történeteit mindig az életből vette. Akár honnan vette őket de a Dumas, de a Sue szemeivel látta, és nem a Dickens lelkével.« *(Gyulai Pál.)*

Arra mutat ez, hogy a tárgy még nem teszi realistává a művet, a mű csak egészében, tárgyban és feldolgozásban együtt lehet realista.

Foglalkozik Tolnai a magyar realista regény kialakulásával is néhány szóban. (Más műfajban nem foglalkozik a realizmus problémájával.) *Gyulai Pál* c. tanulmányában említi hogy »az ötvenes években eljött az idő, mikor már érezhető volt a realizmus és naturalizmus hatása regénykölteszetünkben.« A regény nálunk a kapitalizálódás felemásságát tükrözi kialakulásában is. A realizmus elsősorban a külföldi minták hatására erősödik meg nálunk. Tolnai rendkívül fontosnak tartja e szempontból a 19. századi angol és orosz regényirodalom hatását. A politikai helyzetben látja az okát annak, hogy »a világ legigazabb beszély- és regénykölteszete sehogyse bírt utat találni«, mert elsősorban német művek jöttek be, amelyek rossz angol-, francia utánzatok voltak.

»Gogoly, Puskin, Turgenyev, Dosztojevszkij, Tolsztoj mély, megrázó képeikkel, a megszólalásig hű alakjaikkal, magas örökszép költészetükkel, még nem hatoltak át a Kárpátokon — minek nagy oka volt — Világos.« *(A hatvanas évek irodalma.)*

Bírálataiban elragadtatással nyilatkozik a nagy orosz realistákról. Bogdánovics Györgynek írja : »olvassa a nagy orosz elbeszélőket... és figyelje meg jól, hogy mikép nyilatkozik a szív haragjában, szeretetében...« Leveleiben pl. Jakab Ödönnek, Turgenyevre és Tolsztojra hívja fel a figyelmét. Nem véletlen tehát, hogy Tolnai írásain oly észrevehetően meglátszanak a nagy orosz realisták nyomai.

A naturalizmus problémájával maga Tolnai nem igen foglalkozott s kritikai írásaiban alig említi azt. Lapjának, az *Irodalom*nak több cikke tárgyalja ezt a kérdést a mivel ezekkel a szerkesztő egyetért, érdemes megjegyeznünk, hogy a lap elítéli a naturalista ábrázolást. A cikkek megfogalmazásában a naturalizmus a Zola-féle rút ábrázolását jelenti, mely ellen személy szerint Tolnai is tiltakozik, (bár elismeri Zola nagyságát.) Tolnai ezen túlmenően

a nagyobb teljességre törekvés hiányát veti a naturalisták szemére s főleg tárgyválasztásuk ellen emel kifogást:

»az élet még nem vesztette el tavaszát, nyarát, gyümölcsöző őszét, hideg, zordon, de mégis egészséges telét; ez legyen a modelled költő és ne amaz utcáról felszedett rongy specialitás, kinek különös arca fogott meg inkább, semhogy a lelke.« *(Eötvös.)*

A két követelmény: az egyoldalúságnak és csak a rút ábrázolásának elvetése együtt jelenik meg Tolnainál s valami mélyebb, átfogó ábrázolás igényével lép fel, amelyet pontosan megfogalmazni nem tud. Hogy Tolnai kritikai írásaiban nem találta meg a pontos feleletet a fenti kérdésekre, annak az ismeretes magyar politikai és társadalmi viszonyokban vannak a gyökerei.

Révai József elvtárs Ady tanulmányában írja, hogy »Magyarországon nem a már véglegesen és teljesen uralkodóvá lett kapitalizmus immanens ellentétei alkották a társadalmi valóság főproblémáit... De nem is egyszerűen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet a feudális rend felbomlása okozta ellentétekről volt szó.« (101. l.)

A magyar társadalmi ellentétek bonyolultak, nem tekinthetők tisztán át az alapvető osztályok ellentéteiből, »magyarországi társadalmi ellentétek *még* nem voltak olyan tiszták, mint Nyugat-Európában és *már* nem voltak olyan tiszták, mint a 19. század cári Oroszországban.« (Révai i. h.) Még jobban bonyolította a helyzetet, hogy a főkérdés nem is az osztályhelyzet tisztázása volt, hanem a függetlenség kérdése. A társadalmi kérdések második vonalba szorulásával a realizmus nem fejlődhetett a kritikai realizmus felé.

Innen adódik, hogy Tolnai sem látja a társadalmi erők mozgását, csak elszigetelt jelenségeket észlel, minek következménye regényeinek bizonyos egyoldalúsága, olykor szűkkörűsége.

Határozott jelek mutatnak Tolnai kritikai munkásságában arra, hogy az irodalom feladatának a társadalom visszásságainak leleplezését és az elnyomottakkal való együttérzést tartja. Erre mutat többek között az a jel is, hogy pl. többekkel ellentétben, Eötvös művéről elismerően szól s együttérzését tárgyával igen nagyra értékeli. Elismerése külső jeleként első elbeszéléskötetét is neki ajánlja. De van ennél jóval pozitívebb jele is felfogásának. Dickensről pl. azt írja: célja a lelencház hízó gondnokait, szerelmeskedő igazgatónőit, a rablókkal összejátszó urakat, az igazságszolgáltatás fonákságait leleplezni.

Még határozottabban mondja ki álláspontját egy más helyen:

»Jó, fesse az író a nyomort, mint Turgenyev, a bűnt, mint Thackeray; az ocsmányt a rútat, a becstelent, amint Dickens, mint Bret-Harte, úgy is mondhatnók, mint néha napján, szebb órájában a lángelmű Zola, a XIX. sz. egyik legnagyobb zsenije: de akkor fektesse művébe egész lelkét...

Föllelkesülünk, hogy a hatalmasok; a földi szerencsések; a becstelen kufár lelkek; a kéjencek; a Tartüffök; a szívtelen önzők; a hatalmas kutyák elvették büntetésüket.« (A hatvanas évek irodalma. Rákosi Jenő. Kiemelés G. G.) — Majd: míg a magyar író meg meri támadni a bűnt le meri álcázni a törvény elől megszabadulni tudó gaz hatalmast, és meg meri vele szemben védeni az erőtlen megtámadottat, az elnyomott ártatlant, addig ha hírrel, ha hír nélkül, számot tarthat nemzete szeretetére, méltánylására.«

Nem kétséges, hogy ezek a sorok a kritikai realizmus igényét fejezik ki. Az említett társadalmi helyzet volt az oka, hogy tudatosan is nem ez került Tolnai munkásságának tengelyébe. Kétségtelen az is, hogy alkotásainak azok a legbecsesebb darabjai, amelyekben az előbb idézett követelményeknek akar eleget tenni. Ezt értékelték benne legtöbbre, akik igazán igyekeztek megérteni őt, ezt látta benne egyik legnagyobb értékének Ady is, hogy »látni és beszélni mert.«

Érdekes, hogy a sokszor jóformán ugyanazon gondolatok mennyivel másképpen hatnak a »hivatalos »irodalmat képviselő Gyulai szájából s a vele szembenálló Tolnaitól s mennyire másként értették Gyulai és Tolnai hívei is. Gyulai éppen a realizmus oldaláról támadja Jókait, aki szerinte »kor és jellemrajz tekintetében« nem a »lényegökben« fogja fel »az embereket és viszonyokat, mint inkább külsőségekben. »Ugyan azok a követelések, amelyeket Tolnai hangoztat. Sőt, szinte Tolnain túlmenve, a »magyar élet rajzát« követeli.

»Igyekezzünk a sajátságosnak általános érdeket adni s a nemzetit összhangba hozni az emberivel... Egész új társadalom kezd képződni a régi nyomain... Tartsátok elénkbe a magyar társadalom tükrét, rajzoljátok erényeinket, bűneinket... legyetek valódi regényírók, a társadalom bírálói, erkölcsrajzolók s az eszmény őrei.« *(Gyulai: Ujabb magyar regények.* 1873.)

Ezek a követelmények alig különböznek valamivel a Tolnaiétól, mindössze a kritikai mérték meghatározásában, a kizsákmányolók leleplezésében s az elnyomottakkal való együttérzésében, vagyis éppen a kritikai realizmus néhány vonásában.

Filozófiailag semmiben sem különböznek egymástól sem Gyulai, sem Arany, sem Tolnai. Mindannyian idealisták, az eszme megnyilvánulását kérik számon a művészettől. A művészet szerintük megszépíti a természetet; ugyanakkor követelményként állítják fel a valóság visszatükröződését. Határozott filozófiai-esztétikai irányt munkásságukban megállapítani igen nehéz. Tolnai többször hivatkozik a filozófiára mint az esztétika nélkülözhetetlen segédeszközére, de tanulmányaiban egyetlen filozófus nevét sem találhatjuk.

2. *A költőkről és az irodalmi művekről*

Mik azok a követelmények, amelyeket Tolnai az íróktól s műveiktől számon kér, mert nyilván azokat tartja mérvadónak magára nézve is? Mértéke az elérhető legmagasabb fok, ahhoz viszonyít minden alkotást. Ebből adódik azután, hogy alig van mű és művész, amit és akit nagyra értékelne. Amit tökéletesnek ítél, annak minden tekintetben annak kell lennie, s a legnagyobbakkal összevetve kell megállania a helyét. »Ez a szó: legnagyobb, minden legnagyobb tulajdont magában kell, hogy foglaljon — írja Petőfi tanulmányában. — Itt azzal, hogy egy lirikus nagy genre-festő, nagy tájfestő, (jó szerén azonban egyéb semmi) teljességgel be nem érhetjük.« Hogy Petőfi a világ egyik legnagyobb lirikusa, ez azt jelenti, hogy minden tekintetben az, s hogy a világ legnagyobb költőivel egyenrangú, »örök életű, mint Pindaros, mint Petrarca, mint Byron, Burns, mint Goethe és Heine.« *(Petőfi.)* Mértékül az ókori és középkori klasszikusok szolgálnak, de észreveszi korának termésében is a csúcsokat és azokat tűzi ki elérendő célul: a haladó angol regényírókat s a nagy orosz realistákat. »Olvassa sokszor Molière-t és Shakespeare-t; Virgilt és Homért — és néha Goethére, szenteljen időt Dickensre, Thackerayre, Turgenyevre, Tolstojra« — írja tanácsadásul 1876-ban a fiatal Jakab Ödönnek. »Kicsiny, fölkapott írókat ne olvasson, azokkal ne bajlódjék« írja továbbiakban. Mértéke tehát az abszolút s kérhetetlenül harcol minden fellengzős magasztalás ellen, ami ebben a korban szinte egyenesen kötelező. Minduntalan kimutatja ennek megalázó és fölösleges voltát: »Dicséretekkel, túlságos magasztalásokkal lángelméket úgy se teremthetünk.« *(Tompa.)* »Hiába fordítják összeköttetés, pénz révén idegenre (a műveket) ez nem csinál senkiből írót,« »hiába mondják, hogy a legnagyobb erdélyi író, ez nem jelent semmit,« csak a legnagyobbakkal összevetve mutatkozik meg minden írónak, minden műnek az értéke, amin az idő sem változtat. »Úgy gondolkozom, hogy amint Homér, Pindár, Sofokles mit sem veszt becséből, ha mai szemmel nézzük: nem vesztenek a mi költőink sem.« *(Magyar költők.)* Ez vezeti azután arra is, hogy sorra értékelje a múlt nagyjait. Tolnai sokszor jó érzékkel, alapos elemzéssel, de olykor melléfogással ítélkezik a múltról. Pl. Vörösmarty esetében nem veszi figyelembe az akkori idők viszonyait s azt a hatást, amit pl. a Zalán futása kiváltott. Amit követelményként állít fel a maga korára vonatkozóan, hogy ti. saját korához szóljon a költő, ezt a szempontot nem viszi következetesen végig a régebbi művek megítélésénél és sokszor éppen fordítva jár el, saját kora követelményeit keresi a múltban. Mégis elvégzi a múlt értékelését a maga lelkiismerete szerint, még akkor is, ha mint ő mondja: szegényebbek is leszünk ezzel.

Arra is megfelel Tolnai, hogy mi teszi a költőt valóban költővé: *a teremtő erő*. Az, hogy minden vonatkozásban új világot tud teremteni.

»A valódi költő, a nagy költő, ki nemzete jelesei között a legkitűnőbbek közé tartozik: új formát is teremt, melyben eredeti nyelvezete, gondolat- és érzésvilága, eszménye megjelenik.« *(Eötvös.)*

Ez pedig csak teremtő-fantázia segítségével jöhet létre, amely nélkül nincs alkotás s amely viszont minden akadályon átsegíti az írót.

»A fantázia okot teremt; az okok drámai helyzeteket; a helyzetek összeütközéseket szőnek homogén és heterogén elemek között; e faktorok megérlelik a katasztrófát, s e katasztrófa az idő teljességében megszüli az élőt.« *(Mit akart Arany J.?)*

Az önállóság, az eredetiség, a fantázia az első követelmény az íróval szemben. Ha ezek nincsenek birtokában, nem uralkodhat az anyag fölött; ezek nélkül nem élheti át alakjai világát, szenvedéseiket, örömeiket, törekvéseikkel nem lehet tisztában — utóléri az utánzók sorsa. Ezt kifogásolja legfőképpen Aranyban is: »Teremteni nem tud, csak kész anyagot fonni, szőni... Fantáziája nincs, drámai ereje nincs, összeütközés nincs.« *(Arany: Buda Halála.)* Ugyanezt mondja Berzsenyiről is: »Nem lángelme, nem eredeti, csak szerencsés másoló«, aki az antik világot élte át: »színész volt, de kitűnő. *(Berzsenyi.)*

A fantázia táplálásához azonban rengeteg ismeretre van szükség, azért tanulni, olvasni kell szüntelenül. Ez persze nem pótolja a fantáziát, de elősegíti fejlődését. Tompánál hiányolja, hogy alkotásainak becsét tanulmányok, összevetések útján hazai vagy idegen költők remekebb műveivel nem latolgatta«, s nem tanult. Tanulni kell s a tanult anyagot a költőnek annyira magába kell olvasztania, »mint a vérnek a feldolgozásra adott elemeket.«

Az alkotási folyamatot Tolnai szerint tudatos munkának kell megelőzni. »Készítgessen tervet egy-egy munkához« — írja Jakab Ödönnek, de maga az alkotás már nem »pepecselés, ráspolyozás, politurozás.«

»Az író ne okoskodjék — mint egy mindenképpen nyerni akaró szatócs portékájánál, — hanem fusson amennyire tüdeje engedi, ne számítgassa túlságosan az esélyeket, bízzék valamit a sorsra, a látszólagos költői véletlenre, mely sokszor semmi más, mint a legtisztább ösztön, a léleknek minden akadályon keresztül törni akaró gyönyöre. Ennek az önkéntelen erőnek kell működnie a valódi nagy költőknél.« *(Gyulai Pál mint elbeszélő.)*

A költői hivatás Tolnai megfogalmazásában magasztos feladat, a legnemesebb értelemben vett szolgálat.

»Sehol a költő magasabbra nem emelkedhetik, több szolgálatot az emberiségnek nem tehet, mint mikor a csüggedt szívet, levert elmét kell felráznia, nemes bátor, férfias megszólalásával.« *(Gyulai Pál.)*

A költőnek »szenvedő embertársai« között a helye. »Ne bújjék el a költő, hogy... önnön sebét nyalja csak, önző szűk lélekkel«, a költőnek segítenie kell »az embereket saját életükben«, a költőnek nem az a kötelessége, hogy éljen : hanem, hogy mások megtartassanak.« »Ne a dicsőség háborgassa« a költőt, hanem szívének őszinte érzése diktálja sorait, »kevesebb ambíció, több érzés, több alázat.« A költői magatartás ebből következő legfőbb vonása az őszinteség.

»A nagy írók, nagy költők a gyermekességig őszinték, nem mutatják magukat nagyobbaknak, mint amekkorák, okosabbnak, jobbaknak.« *(A hatvanas évek irodalma. Rákosi Jenő.)* »Dante semmit sem ír, amit nem érzett ; semmit nem gyűlölt, ami őt nem bántotta ; és semmit sem vitt a paradicsom kapujáig, amit szenvedő szívében meg nem tisztított.« *(Vidéki irodalom. Erdély.)*

Az igaz költőt őszinte érzés hatja át, az igaz költő felfedi önmagát, »színről-színre engedi láttatni magát«, az igaz költő elárulja hovatartozandóságát, azt hogy kivel és mit érez. Az igazi költőt az embertársai iránti önfeláldozó szeretet jellemzi, »mely soha el ne fáradjon és meg ne savanyodjék.« Mélységes humanizmus jellemzi Tolnai felfogását s ennek szemszögéből értékeli a régi és a kortársi írókat egyaránt. Ebből a szempontból ítéli el Aranyt, aki szerinte »kiválóan jeles magyar költő, de hideg, érzéketlen«, akinél »hév helyett : bölcselkedés ; erő helyett : tudás ; közvetlen őszinteség helyett : félénk töprengés,« »semmi hang, semmi bátorítás a szegény elnyomott nemzetnek.« Ezek az Arannyal szemben igaztalan sorok a követelmény szempontjából jellemzőek csupán. »*Aki nagyot akar, mindent kockára tegyen*«, mondja ki végső követelését, éppen Arannyal kapcsolatban.

Ugyanez a vádja Tolnainak Gyulai ellen is : »Az ő szívéből közvetlen nem származik semmi«, »saját, igazi életéből talán nem merne elmondani semmit.« Ezen az alapon, az őszinteség hiánya miatt tartja együvé tartozónak, összeillőnek Aranyt és Gyulait. Ennek alapján fájlalja, hogy Mikszáth ott hagyta a »jó palócokat« és beállt a Tisza udvarába ; s hogy Csiky bár »jól lát, finoman elemez, mély boncolóerővel különböztet, — egyetlen hiánya van : a melegebb érzés.« Ezért óriás szemében Petőfi, mert benne testesülnek meg ezek a követelmények :

»Soha őszintébb, bensőbb, realisabb lyrikust nem adott a világ az emberiségnek. Petőfi utál mindent, ami tettetés, tudákosság, egyszóval ami *ál* : magát, tiszta egyéniségét soha egy percre meg nem tagadja. Ha szeret szíve egész melegével szeret, ha gyűlöl, senkitől és semmi következtetéstől nem fél, fellázadt őszinteségében. Amit lát : saját szemével látja, felhőt nem eszik, ambróziával, nektárral nem él. Bár értette a francia, angol s latin nyelvet : soha tudományával nem kacérkodik.« *(Határkiigazítások.)*

Tolnainál Petőfi a költői ideál, a mérték, mint ahogy Gyulaiéknál Arany. Az emberért való őszinte lelkesedés, az »emberiség« Tolnai megfogalmazásában nem valami elvont, ködös vagy távoli fogalom, amint az az előbbiekből is kitűnik, hanem konkrét, a nemzet, a nép fogalmát takarja. »Nagy és nemes költők egy nemzet keserveit, szenvedéseit, méltatlan üldöztetéseit veszik ajkukra« (s nem a maguk apró bajait). A költő művéből ki kell tűnjék, hogy »mely nemzethez tartozik«, mert azon keresztül, hogy nemzetét fejezi ki, jut el az emberiig ; a magyar költőnek a magyarságot kell kifejeznie s ebben fontos helyet kell kapnia a népnek. »Nagyon helyes, ha a költő tárgyaiért a néphez fordul« — írja Tompa tanulmányában. »A népies elem még eddig minden valamire való magyar költőt áthatott, ennek varázsa alól a leggőgösebb magyar költő sem tudott szabadulni.« De nem elégséges a tárgyat egyszerűen csak átvenni a néptől, hanem a költő »vigyázza meg, hogy a józan és egyszersmind mélyen költői, erkölcsi érzésű nép hogy bánik« hőseivel. Ebből a szempontból ítéli el Vörösmarty *Árva fiú*-ját s olykor Arany egyes balladáit, hogy a »magyar nép nem bocsátana meg« olyan könnyen, mint ők egy-egy alakjuknak.

A népit kéri számon a költőktől, íróktól, ezt jelöli meg forrásul s annak megfigyelését mintául, »nem tudott... a néphez szállani... nem tudott onnan meríteni, ahonnan merí-

tenie igazán hasznos lett volna« — írja Tompáról, »a nép sohasem érzeleg és sohasem keneteskedik«, Tolnai szerint Tompa nem tanult eleget a néptől, mert modoros, föllengzős — nem egyszerű, mint a nép. Ezen az alapon ítéli el Baksayt is, meg azért mert »butának, tunyának, önzőnek festi a népet.«

Nem esik azonban abba az egyoldalúságba, hogy már magában a népi, nemzeti tárgyat, az őszinte érzést, a szív szeretetének melegét költőiség nélkül is elfogadja. Az akarat, a jó szándék »a költészet szabad, független birodalmában« nem győz, itt minden »magától nyílik és nő«, ide tehetség kell. A nagy költő »egészet« tud alkotni, »egy közepes tehetségnek éppen az a jellege, hogy csak sorokat, részeket ád a szépből — egészet soha.« *(Kiss József.)* »A lirikust semmi sem emeli magasabbra, mint a páthosz«, amely »a lélek szokatlanul nagy meghatottsága«. Ennek a meghatottságnak kell érződni az igazi alkotásokon, az őszinte együttérző költői szívnek.

Hatni, ez a legfőbb írói feladat. »Fessen erkölcsöket, melyek felráznak, küzdelmeket, melyekben vigasz, remény, bátorítás tündököljék felénk. Mutasson alakokat őseink közül,... hogy dicsőségünknek tartsuk, ha szent nyomdokait tapodhatjuk.« *(Tompa.)* Követendő példaképeket adjon az író, s elérendő feladatokat tűzzön olvasója elé, *egyetemes érvénnyel*, amelynek hatása alól senki sem tudja kivonni magát. Ennek azonban a legművészibb eszközökkel kell megnyilvánulnia, nem didaktikus módon. »Ne oktasson a költő, majd okulok én abból, amit elbeszél titokban« — írja erről Tolnai. (E szavak szinte Engels kritériumát juttatják eszünkbe: minél inkább rejtve maradnak az író nézetei, annál jobb a műnek.) Kell lenni tehát minden műben egy alapeszmének.

Tompa tanulmányában kérdi: »vajjon a költő mit akart e regékkel?« »hogy eszmény után indulna, nagy célok, nagy törekvések mozgatnák és pedig öntudatosan, mint azt nagy költőknél lépten-nyomon látjuk: nem tudom állítani. E helyen Ovidiusra hivatkozik, akinek törekvése:

»Korának a nagy római birodalomnak, a hatalmas római nemzetnek, vallásos, erkölcsi, társadalmi, politikai, mondai világát megőrizni, megtartani... összeszedni a felséges képeket, akkor, midőn az őszinteséget a hízelkedés... a magas hazafi-áldozatokat a kapzsiság szorították ki a szívből... adni oly vonásokkal, hogy a zsarnok... teste sajogjon,... de a korbácsot ne lássa... az imperátor sejtse, hogy villognak már a tőrök, de ne foghassa meg a kezeket... *a nemzet győződjék meg, hogy annak, ami nagy, nemes és szép:* elveszni nem szabad.« *(Tompa. Kiemelés,* G. G.*)*

Az író felelőssége korával szemben, hogy nagy, egész nemzetre kiható eszmét fejezzen ki örök érvényű formában.

Ebből a szempontból is sok jeles művet elmarasztal Tolnai. Különösen a *Zalán futását* kifogásolja, amelyben »egy fő, átható teremtő, egybetartozó, egy célravivő alapeszméről csak szó sincs« — mondja ki a súlyos ítéletet. (Az hogy el akarom foglalni valakinek az országát: még nem elég eposzi tárgy — mondja ugyanerről egy másik helyen. —)

Szerinte a kifejezendő alapeszmének olyannak kell lennie, amely az egész nemzet számára fontos s amelyet úgy kell kifejezni, hogy minden szál innen induljon ki s ide fusson vissza, minden ennek a kifejtését segítse elő. Minden műben »elégséges magnak kell lennie, amiből fejleszteni lehet és kell a cseleknényt«. Ha nem elégséges« e belső mag, nincs alkalom sokoldalú bemutatásra, akkor csak nyúlik a mű, de nem viszi előre a célt. Olyan legyen a mag, hogy abból »okvetlenül történjenek a dolgok.« A véletlen segítségül hívása olykor megengedhető, de nem játszhat döntő szerepet s ez a véletlen sem egészen »véletlen«, mint lehetségesnek, benne kell lenni az előzőkben. Ezért mindenek felett szükségesnek tartja a mag kifejtésére alkalmas mesét.

»Egy jó mese drámában, regényben, époszban megfizethetetlen érték. Tömören együvé tart mindent, megóvja a részleteket a széthullástól, követeli, hogy minden a maga idejében történjék s a kellő gyorsasággal. Megszabja a bevégzés időpontját, s kiveszi a tollat a költő kezéből.« *(Epikai költészetünk.)*

Az a jó mese Tolnai szerint, amelyik a mű egységét biztosítja. E tekintetben pontosan megmondja, hogy kitől veszi át ez elveket, ill. kikkel azonosítja felfogását. Elsőnek Platonra hivatkozik, aki azt mondja: »az elbeszéléshez mesét kell költeni, és cselekményt teremteni, különben nem lesz költői mű.« Hogy milyen legyen a mese Batteux: Horác Ars poetikája után mondja: »a mesében meglegyen az egység, a részek összetartozzanak, az arányosságot megtartsák,... Az előadás legyen gyors, essék el minden fölösleges, ami a fő dolgot odább nem viszi.«

A mesétől függ azután minden egyéb, az ábrázolás, a hősök beállítása, a jellemzés, a nyelv zengzetes, humoros vagy patetikus volta, egyszóval minden.

A mesének ez a mindent megoldó ereje nyilvánvalóan túlzás, de kétségtelen az is, hogy ez igen lényeges eleme az írásműveknek (nemcsak az olvasmányosság szempontjából, hanem) főleg ahogyan Tolnai egy-egy Vörösmarty vagy Arany eposz vagy vers meséjét

elemzi abból a szempontból, hogy mennyi erőt képvisel, milyen műfajt bír meg. Mint előbb már láttuk, a *Zalán futása* meséjét kevésnek találta egy eposz megírására, következésképp az egész művet elhibázottnak tartja, mert minden más ebből a hibás kiindulásból fakad. A *Buda halálá*ról is azt mondja: Nekem nem kell Priscos rhétor versbeszedve, nekem cselekmény, s époszi cselekmény kell.« De ilyen követelménye van a kisebb műfajoknál is, pl. *Vörösmarty Turi nője* c. költeményét vagy a *Búvár Kundot* is cselekmény nélkülinek tartja.[8]

Igen figyelemre méltó Tolnainak az a megállapítása, hogy a cselekményt és a mesét is a jellemek adják s így a jellemek segítségével fejezi ki a költő művének alapeszméjét is. De amint az eseményeket »csoportosítani« kell s »kiválasztani a lényegest a lényegtelenek közül«, s a »jellemzetest» kell kiemelni, úgy egy fő alakon keresztül kell kifejezni a főmondanivalót is. A »hősnek egy-egy tulajdonságot kell hordoznia: hősi feláldozás, othellói szenvedély, hamletti tépelődés«. »Tipikus alaknak kell lenni« akiről »rögtön ráismernénk barátainkra, apáinkra, magunkra«. *(Határkiigazítások.)* A hős vágyai, »ezrekkel közösek s mégis egy szívéi« a cél, »melyek után milliók törnek«, egy emberéi *(Hatvanas évek. Wohl Stephania.)* Közel jár ez a gondolat ahhoz, hogy a tipikus egyben egyéni is, de ezt Tolnai sehol ki nem mondja. Igen fontos az a megállapítása hogy minden mű a jellemeken, az ábrázoláson áll vagy bukik. A mű minden tulajdonságának »a jellem lényeges alkotórészeiből kell folynia«. Az alakoknak »saját«tetteiket kell végrehajtaniok és másként nem is tehetnek, saját hangjukon kell beszélniök. Mindehhez hozzájárul, hogy a jellem alakulásának, fejlődésének vagy visszaesésének előttünk kell megtörténnie.

Az alakok minden külső mgnyilatkozása alapjának a lélekben végbemenő folyamatot tartja Tolnai, s azt követeli, hogy az író »mutassa azt a lelkiállapotot« amelyben valamely elhatározás, bűn vagy hősi cselekedet »fogant«. Ez bizonyos helyes értelemben vett pszichológiát jelent, »a lélektani jellemábrázolást«. Semmit el nem fogad, ami lélektanilag nem indokolható s ez végső soron a realizmus követelményeiből fakad.

A lélektanilag igaz jellemek, hősök csak sajátos, egyéni ábrázolással lesznek élőkké, Így jut el Tolnai az eredetiség kérdéséhez, melynek egyik legfontosabb jelét abban látja, hogy az író tudja-e beszéltetni alakjait. Minden szólamot, szójátékot, hasonlatot, a jelzőket is az alakokra vezeti vissza s úgy vonja le ítéletét azok helyes vagy helytelen voltáról. Ebből a szempontból különösen Rákosi Jenő darabjait magasztalja el, Kuthyé mellett a legdagályosabb magyar stílusúnak bélyegezvén.

Szerinte a stílus legfontosabb eleme az író nyelve. »Nagy költői talentumoknál ami legelsőbben feltűnik: a nyelv ereje, szépsége, tisztasága... a képek gazdagsága, az érzés közvetlensége, a tárgy fenséges volta csak azután bontakozik ki az olvasó előtt«, éppen a nyelvi kifejezés által. Ennélfogva a nyelv mind azokkal szoros egységben van, ami a jellemeket meghatározza. »A helyzet, a kor, a vérmérséklet, a műveltségi fokozat mind befolynak arra, hogy minő nyelven beszéljenek. Othello őrjöngése, Coriolán átkozódása, Lear kétségbeesése, Petur kifakadása mind természetes és igaz«. *(A hatvanas évek. Rákosi J.)* De már nem látja Tolnai ilyen természetesnek és igaznak Vörösmarty nyelvét. Elismeri csodálatos zengését, de »a tárgynak sehol meg nem felelő« — mondja a *Zalán futásá*ról. A *Salamon*ban is azt kifogásolja, hogy az elégikus hang nem illeti meg a szélhámost. Azt kifogásolja Vörösmarty nyelvében, hogy »nagynál, kicsinél, szépnél, rútnál« mindig egyforma. »Az esztétika hazug szájjal nem beszélhet« — mondja. *(Vörösmarty.)*

A természetes és igaz nyelvi kifejezés csak úgy lehetséges, ha a költő jól ismeri a nyelvet. »Minden esetre elsőnek tartom, hogy a költő azt a nyelvet, amelyen ír: értse, annak árnyalatait ismerje, és helyesen használja. *(Kiss József)* A magyartalanságot itt-ott Tompánál is kifogásolja, Kiss József nyelvéből pedig halomba gyűjti a kipellengérezendő magyartalanságokat.

Már az eddig elmondottakból is látszik, hogy milyen fontosnak tartja Tolnai a tartalom és a forma egységét. Elemzéseinél mindig kitér a mondanivaló és az ábrázolás, valamint a nyelvi kifejezés sikerült vagy sikertelen egységére, de mindig a mű eszmei, tartalmi oldaláról indul ki. Elismerően ír Jókai magával ragadó stílusáról, de meg is rója őt, amiért alakjai sokszor nem úgy beszélnek, ahogy helyzetük megkívánná, »az életben nem áradoznak úgy, mint Jókainál az emberek«. *(Jókai.)* S itt mondja ki azt, hogy »Mi nagyon együgyűen szerelmesek vagyunk a ragyogó stílusba, holott *az egész ragyogás egy üres semmi, ha a tartalom hitvány*«. » *A tartalon és forma együtt és azt fejezze ki, amit a mű világa követel*«. *(Vörösmarty.* Kiemelés G. G.*)* Határozottan állást foglal az ellen, hogy a feltűnő, Tolnai szerint »hangos« beszédért feláldozzuk a tartalmat. »A nagy angol és orosz íróknál... a költő csak eszköznek találja a hangot, a modort-, a tárgyra siet. Ragyogó stílről nyelvezetről náluk szó soha sincs

[8] Nehezen tisztázható, hogy mit ért Tolnai mesén és mit cselekményen. Egyszer a mese jelenti nála az alapkonfliktust, amiből a cselekménynek kell kinőnie, máskor a cselekmény szóval jelzi a mese fogalmát is. Mi ez utóbbi értelemben használjuk.

(!?), de annál inkább mély igaz életről«. *(Jókai)* A tartalom elsődleges a realizmus nevében Tolnainál nyílvánvaló.

Tolnai kritikusi munkássága sokat foglalkozik az irodalmi műfajokkal is. Különösen a lírát és a drámát emeli ki, ezekkel foglalkozik bővebben. Ez azért érdekes, mert mi Tolnait elsősorban mint regényírót tartjuk számon, bár ismertek költeményei és drámai kísérletei is.

Érdekes az az észrevétele, hogy mint »minden nemzetnél : nálunk is előbb a verses és ide tehetjük, a drámai költészet lendült fel«. Az angoloknál Shakespeare, Milton van — de nincs Dickens, Thackeray stb. Az oroszoknál — mondja — van Puskin, Lermontoff, de nincs még Gogoly, Dosztojevszkij, Tolsztoj, az olaszoknál van Dante, Tasso, Petrarca de nincs még — Manzoni ; a spanyoloknál van Calderon, de hiányzik még Cervantes. E jelenségeket csak észreveszi, de ennél tovább nem jut, az okokat nem tudja felismerni.

A líra Tolnai megfogalmazásában az »isten hangja a néphez«, amely ennél fogva »egyenes, merész és igaz«. Tolnai szerint ezek a líra főbb kritériumai, s amint látjuk, azonosak az eddigi általános követelményeivel. A nagy lirikusok jellemzői is ismeretesek, de mintegy összegezésül álljanak itt a következő sorok :

»A világirodalom nagy lyrikusai mintegy szószólói saját legközvetlenebb koruknak. Sokszor úgy jelennek meg, mintha dalaik a nép felkiáltásai, követelései, fenyegetései... volnának. A költő... a népből emelkedik ki, átveszi a fölháborodott nép haragját... (stb.) kifejezi azt, amivel mintegy az egyetemes megbízta...

A nagy lyrikusok mint a vatesek : kijelentők, híradók, jósok, vígasztalók, bírák, sokszor az ítélet végrehajtói.

A nagy lirikusok útálnak mindent ami kicsinyes, aljas, nem félnek sokszor szembe tenni magukat a korral, annak bűnös áramlataival — saját veszteségük, bukásuk árán is ; természetük, hogy az elnyomottal tartsanak, annak szívét bátorítsák, a koldust támogassák inkább, mint a győző diadalszekere előtt verjék réztányérjaikat«. *(Kiss József.)*

Ezekhez még hozzáteszi, hogy a nagy lirikusok »kellő fegyverzettel« vannak ellátva e feladatok végrehajtására »a nyelv erejével, a gondolatok hatalmával, a szépség tündöklésével«, mindazokkal, amikkel az eddigiek folyamán, mint követelményekkel megismerkedtünk. »Fenséges hivatásnak nevezi a költői életpályát, ha az azon az úton halad, amelyet ő a fentiekben vázol s amit mi kritikai realizmusnak nevezhetünk.

A líra mellett a drámát tartja Tolnai olyan műfajnak, amely leginkább alkalmas az emberi szenvedélyek kifejezésére. A drámától is azt várja, hogy a »társadalom (magyar társadalom) ezer alakját« mutassa be.

»A városi polgár, a nagy- és kisiparos, tanári, tanítóikar, az írói- és művész világ, az ügyvédi és bírói kar, az orvosok, kuruzslók, szédelgők, teméntelen válfaja a pénzemberek fent és alant, a katonaság plautusi alakjai, az emancipált és még nem emancipált hölgy világ igaz és félszeg küzdelmeivel«. stb. *(Budapest színházai.)*

Tolnainak e felsorolása nemcsak arra világít rá, hogy milyen alakokat, típusokat lát saját kora életében jellegzetesnek, de témát is ad a színműíróknak.

A dráma legfőbb követelményének a »mozgalmasságot« tartja, amelyet »igaz szenvedélyű emberek« keltenek, akiket »a halál bárdja se fékezhessen meg«. »Sehol se jelenik meg az ember valódibb alakjában, mint a színpadon. A költő merészsége, fantáziája, életbölcselete, pszichológiája itt ragyoghat a legszebb fényben«. *(Budapest színházai.)* A cselekmény gazdagsága és a jó jellemzés a dráma legfőbb tulajdonsága.

Kora drámairodalmával elégedetlen, Csikyt drámai nyelvének erőtlensége, Rákosi Jenőt modorossága miatt, a többieket eredetiségük hiánya miatt marasztalja el. Helyteleníti, hogy az írók nem az élet valódiságát tartják szemük előtt elsősorban, hanem előre elképzelik annak színpadi hatását, nem egyszer színészekre írják a szerepet s így nem az őszinteség, a lélektani igazság érvényesül a darabban, hanem a »blahánéskodás, göndörködés, pálmaiskodó, hegyieskedő, hencegés«.

A drámaiságot tartja minden műfaj számára a legfontosabbnak, ezt keresi az eposzban és modern válfajában, a regényben is.

»Kiket tanulmányozzon az elbeszélő? A nagy drámaírókat: a három nagy görög tragikust, Schakespearet, a vígjáték írót Molièret — előbb, s csak azután forduljon az epikusokhoz.

Festés, leírás, érdekes fordulatok mind-mind alkatrészei a jó elbeszélő költőnek, de *fő értéket az erős jellemzés, a lüktető drámai élet, a gyors cselekmény adják meg«, (Tompa M.* Kiemelés G. G.)

A fentieken kívül igen fontosnak tartja, »az elbeszélő hang könnyed édességét« is.

A három műfajcsoporton belül sokat foglalkozik a balladával. Jelentős stúdiumokat végzett ez irányban (amint beszámol erről), ő dolgozta át Dömötör János ballada-tanulmányát is, amely a pályadíjat csaknem elnyerte Gregus előtt. A balladával két okból is foglalkozott, egyrészt mint költő, aki maga is sikerrel művelte ezt a műfajt, másrészt az Arany és a Gregus elleni küzdelem miatt. Gyakran önellentmondásokba is kerül, mert hol a lírához tartozónak,

hol epikai fajtájúnak, hol mind a kettőhöz tartozónak mondja a balladát. A dalszerűséget mindenképpen elveti s legáltalánosabb meghatározása az, hogy »a ballada mindig történet, az elpusztulás története, bűn és bűnhődés — a szubjektív részvét hangján előadva«. *(Kiss József.)*

Érdekes, de egyben vitatható megállapítása, hogy »több fajtában, még ugyanazon műfajon belül is«, »nagyot alkotni nem lehet«, és itt a többek között Molière-re, Hugora hivatkozik. Ugyanakkor Tolnai a gyakorlatban (elvei ellenére) számos műfaj megvalósítását kísérli meg. Viszont rámutat arra, hogy »a költészet történetében vannak lapok, melyek arról tanuskodnak, hogy egyetlen dal, sokszor csak] töredék, képes volt egy-egy szerencsés költőt a legjobb nevek mellé helyezni. Sapho 10—15 töredékével, Poe Hollójával stb. lett híressé«. *(Lauka.)*

A kritikusi elvek és gyakorlat főbb pontjainak a megállapításával is foglalkozott. A kritika feladatáról, módszeréről stb. összefoglalóan nem írt, csak a mások kritikai működését bíráló soraiból szűrhetők le erre vonatkozó nézetei. Ezek az elvek nem különböznek az előzőkből ismert követelményektől, azokkal szorosan egybetartoznak.

A költők életének vizsgálatát szükségesnek tartja. »Az ősök nem fontosak, Gyulai azért nem lenne nagyobb költő, ha kiderülne, hogy Pál apostollal állott rokonságban, de fontosnak tartom mindig... azt vizsgálni, költő: kik voltak, és milyen természetűek szüleid?« — írja a két *Kisfaludyról* szóló tanulmányában.

Ugyanakkor, amikor Tolnai szükségesnek tartja az adatoknak bizonyos fokú felhasználását, élesen kikel azoknak önmagáért való felsorolása ellen, ha csak az állásfoglalás, az értékelés elkerülésére szolgálnak. »Olyan életrajzi adatokat hozzon csak, ami szerepet játszik (az író) fejlődésében, jelleme alakulásában«, — írja Ferenczi Petőfi tanulmányáról. »A jellemző körülményeket kell kiemelni, nem az olyanokat, amelyek mindenkinél azonosak« — írja egy másik helyen. *(Hogy írják Arany J. életrajzát?)* E tekintetben hosszú hasábokon át idézeteket közöl annak bizonyítására, hogy milyen fölösleges adathalmazzal tölti meg pl. Gyulai Vörösmartyról szóló egyetemi előadását, vagy Ferenczi Petőfi tanulmányát a költő apjának gazdasági viszonyaira vonatkozó adataival.

Tolnai ezzel tulajdonképpen a pozitivista módszer egyik tulajdonságára tapintott rá.

A kritikus megállapításának pontosnak, egyértelműnek, és viszonyításon alapulónak kell lennie. Nem elég azt mondani — amit általában szokásos — a legkitűnőbb, legélvezetesebb stb., hanem azt is meg kell mondani, hogy mihez viszonyítva ilyen. E megállapítások ellen és a helyes újraértékelést szolgálják Tolnainak »*Határkiigazítások*« c. tanulmánya, amelyben Imre Sándor és főleg Beöthy Zsolt irodalomtörténeti tankönyveit bírálja kérlelhetetlen szigorúsággal. Figyelemre méltó itt az az igénye, hogy az irodalomtörténetnek az élő irodalomig is el kell jutnia. »Kérdem, hol van az 1870—1886-ig terjedő szépirodalom... Vagy húsz év egy modern irodalomtörténész előtt semmi?« — kérdi Beöthy könyvét bírálva. Jól tudja azt is, hogy e mögött a mellőzés mögött a nép-nemzeti irány pozíció-féltése is meghúzódik, mert akkor írni kellene az új irodalomról is, amit viszont nem akarnak.

Tolnai maga nem fogad el kész ítéleteket, sem az ún. közvéleménytől, sem »tekintélyektől«, mindennek maga járt a végére. A bírált művet tartalmi-eszmei oldalról közelíti meg, megfigyeli annak egységét szerkezetben, stílusban, nyelvben, végül kitekintésképpen más hasonló művekkel veti egybe és kijelöli helyét, meghatározza értékét. A költők értékelésének végső kritériuma »önálló egyéniség volt-e, kiben a költők választott serege... gazdagodott a költészet történetében?« *(A hatvanas évek irodalma. Rákosi Jenő.)* Megjegyzendő, hogy Tolnai óriási ókori és középkori klasszikus és egyéb irodalmi ismerettel rendelkezik, öt-hat nyelven eredetiben olvas korabeli szépirodalmi és kritikai műveket s ez a tulajdonképpeni oka, hogy legyőzni sohasem tudták, óriási akaraterejével és tudásának fölényével diadalmaskodni tudott ellenfelein.

Egyébként a tanulmányíró Tolnai is erős szubjektívitással ír, és — elvei ellenére, sok-sok kitéréssel, miként szépirodalmi műveiben.

III. Összegezés

Egy határozott állásfoglalású, biztos alapokon álló, jó ítéletű »ellenzéki« kritikussal ismerkedtünk meg Tolnai személyében. Ám ez a kritikai működés — mint láttuk — nem mentes a tévedésektől sem. Pályáján olykor kisebb ingadozások, megtorpanások, sőt eltévelyedések is láthatók s néha mintha a hatalom képviselői felé is tekintgetne. Olyan hangokat hallat, hogy állami támogatást adjanak az irodalomnak, hogy a régi nemesség példájára legyenek ma is a grófok, nemesek, mecénások. De ezeken túlmenően az uralkodóháznak is tesz bizonyos gesztusokat. Legsúlyosabb e tekintetben az 1892—93-as év, amikor két cikke is foglalkozik József főherceggel s I. Ferenc Józseffel is. »Dicsőséges koronázásnak« mondja 67-et *(A magyar irodalom 25 éve)* és a nép igazi atyjának a királyt. Kedvezően ír ekkor József főhercegről is, és mint a nép pártfogóját, a művészet és irodalom felkarolóját, a katonaság legfőbb nevelőjét,

valamint a cigány nyelvtan szerzőjét dícséri. Ne felejtsük el azonban, hogy ezek a megnyilatkozások, a koronázás 25. évfordulójára íródtak, s Tolnainak mint szerkesztőnek elkerülhetetlen volt e »tiszteletadás«. Nem menti ez Tolnait, de megmagyarázza tetteit. A következő évben, 1894-ben már ismét erősen támadja a millenniumra készülő ország vezetőit.

Tolnai élesebb hangú bírálója társadalmának kritikáiban, de ez nem jelenti azt, hogy egyben élesebb szemű is társainál. Mikszáth átfogóbban lát, Tolnai szűkebb keretek között mozog és elsősorban ellenfelein keresztül nézi korát. Tolnai előtt így igen sötét világ bontakozik ki és nem lát kiutat. Nem jut el odáig, hogy akár a szervezkedésért annyi harcot folytató és egyre inkább öntudatosodó és politikai tényezővé váló munkásosztály felé, akár a 90-es évek agrárszocialista mozgalmai idején komolyabban az agrárproletáriátus felé fordítaná tekintetét. — E ponton megrekedt.

Tolnai a korához vezető politikai és irodalmi élet szálait elemezve kortársai közül a legközelebb kerül kora társadalmának leleplezéséhez, s így nem véletlen, hogy ő lép fel a leghatározottabban a kritikai szellem követelményével. Ebben látjuk működésének nagy jelentőségét.

A kritikai realizmus megfogalmazása tekintetében az élen jár s mellette talán csak Péterfy Jenő jöhet tekintetbe. E területen, a nagy orosz kritikai realisták és a nyugati regényírók nyomdokain, elévülhetetlen érdeme van Tolnainak elméleti téren s részben regényírói gyakorlatában is.

Az esztétika területén pedig olyan követelményekkel lép fel, amelyek egységbefoglalása nyeresége lehetne esztétikai irodalmunknak, de amelyek éppen kora viszonyai miatt nem lehettek olyan jelentősek, mint az kívánatos lett volna.

Az a küzdelem, amelyeket Tolnai, mint kritikus-esztétikus egy új irodalmi élet kialakulááért vívott és amelynek elveit szépirodalmi alkotásaiban is igyekezett megvalósítani, nem jelentéktelenek s bizonyos, hogy a sajátos magyar irodalmi élet fejlődésében fontos határkövet jelentenek s feltárásuk a magyar irodalom gazdagodását jelenti.

A FELHASZNÁLT TANULMÁNYOK JEGYZÉKE

1. Tompa Mihály költészete. Kolozsvár, 1878. és Bp. Szle. 1878.
2. Báró Eötvös József, mint regényíró. Koszorú, 1884. és Irodalom, 1887.
3. Irodalmi viszonyaink. Irodalom, 1886.
4. Hogy írják meg Arany János életrajzát? U. o. 1887.
5. Petőfi és Kisfaludy Társaság. U. o.
6. A Kisfaludy Társaságról. U. o.
7. Kiss József. U. o.
8. Epikai költészetünk. (Zalán futása.) U. o.
9. Gyulai Pál. U. o.
10. Gyulai Pál. Magy. Szle. 1887.
11. Határkiigazítások a magyar költészet és széptudomány terén. Irodalom, 1887.
12. A magyar Akadémia nagyhete. U. o.
13. Br. Eötvös József, mint regényíró. U. o.
14. Hun és magyar mondák. U. o.
15. Mit akart Arany János? Magy. Szalon, 1888.
16. Levél dr. Murányi Ármin úrhoz. Képes Családi Lapok, 1889.
17. A hatvanas évek irodalmi élete. U. o.
18. Lauka Gusztáv 50 éves írói jubileumán. U. o.
19. A hetvenes évek irodalma. U. o. 1890.
20. Irodalmi társulataink (P. Chrysologus röv. P. Ch.) Magy. Szle. 1891.
21. Kritikánk a múltban és jelenben. (P. Ch.) U. o.
22. A nemzeti színház. (P. Ch.) U. o.
23. Jókai és követői. (P. Ch.) U. o.
24. Legújabb elbeszélő költészetünk. (P. Ch.) U. o.
25. A vidék és költői. Képes Családi Lapok, 1891.
26. Költemények. Váradi Antal versei. U. o.
27. Magyar költők Csokonaitól Bartók Lajosig. U. o.
28. A magyar irodalom története Bodnár Zsigmondtól. Magy. Szle. 1891.
29. A Petőfi Társaság jelöltjei. (P. Ch.) U. o.
30. Csokonai Vitéz Mihály. K. Cs. L. 1892.
31. A két Kisfaludy, mint lírikus. U. o.
32. Berzsenyi Dániel. U. o.
33. A magyar irodalom 25 éve. (1867—1892.) Magy. Szle. 1892.

34. Költemények. Írta : Szabolcska Mihály. U. o.
35. Arany János. U. o. 1893.
36. Arany János. K. Cs. L. 1893.
37. A Gyurkovics lányok. U. o.
38. József főherceg jubileuma. Magy. Szle. 1893.
39. József főherceg és a magyar irodalom. K. Cs. L. 1893.
40. Jókai Mór. Magy. Szle. 1894.
41. A főváros és az ezredév. (P. Ch.) U. o.
42. Jókai Mór. K. Cs. L. 1894.
43. A magyar nemzet ezredéves költészete. U. o. 1897.
44. Petőfi életrajza, írta : Ferenczy Zoltán. U. o.
44. Gyulai Pál mint elbeszélő. U. o.
46. Petőfi Sándor a mi szemünkben. U. o. 1898.
47. Vörösmarty Mihály költészete. U. o. 1899
48. Budapest színházai. U. o. 1900.